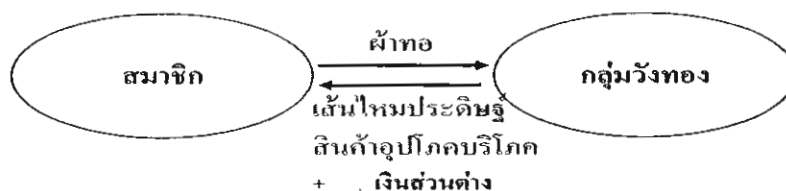

จังหวัดใกล้เคียงซึ่งถือเป็นจุดแข็งในการดำเนินการของกลุ่มวังทอง แต่ยังประสบปัญหาการดูแลสมาชิกและการพัฒนาการทอผ้าไหมให้มีคุณภาพดีขึ้น

ในอดีตการแลกเปลี่ยนภายในชุมชนเคยมีการแลกเปลี่ยนผลผลิตด้านการเกษตร และการแลกเปลี่ยนแรงงานในช่วงที่มีงานบุญต่างๆ สำหรับการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน มีการแลกเปลี่ยนกับหมู่บ้านใกล้เคียงที่เอาผ้าทอมาแลกกับเส้นไหมประดิษฐ์ที่กลุ่มทอผ้าวังทองซื้อโดยตรงจากโรงงาน และเมื่อทอเป็นผืนเสร็จแล้วก็จะนำมาฝากจำหน่ายที่กลุ่มวังทองต่อไป และอีกกรณีเป็นการแลกผ้าทอของกลุ่มกับผลิตภัณฑ์ เช่น น้ำยาซักผ้า แชมพูของกลุ่มเครือข่ายอื่นในจังหวัด ปัจจุบันวัฒนธรรมการแลกสินค้ายังคงมีอยู่ โดยการนำผ้าที่ทอเสร็จแล้วมาแลกสินค้าอุปโภคบริโภคที่กลุ่มโดยหักค่าสินค้าจากราคาผ้า ซึ่งบางครั้งยังมีเงินเหลือเป็นรายได้แก่ชาวบ้านและยังช่วยลดภาระการใช้เงินสดในการซื้อสินค้าของชาวบ้านอีกทางหนึ่ง

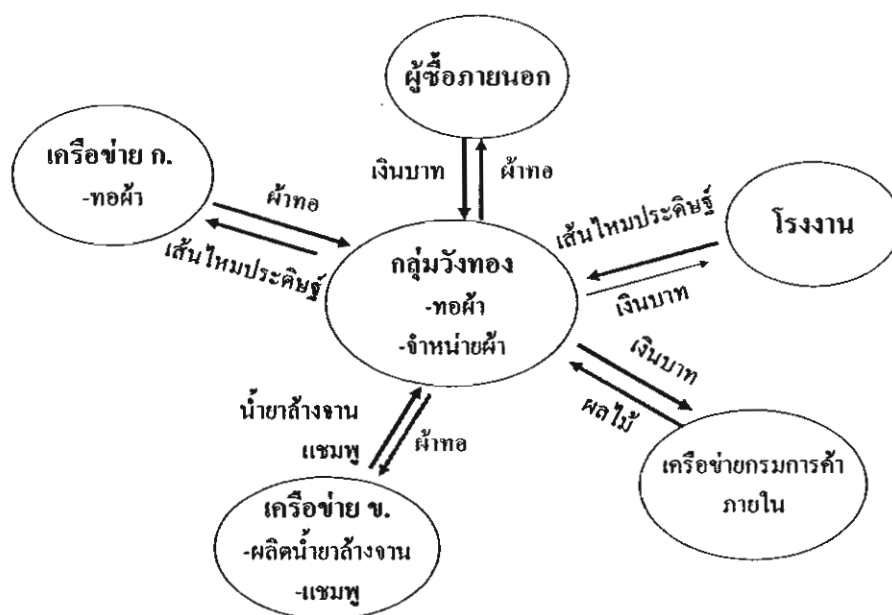
จากการลงภาคสนามและการสร้างแนวคิดระบบแลกเปลี่ยนแก่ชุมชน ชาวบ้านมีความสนใจการทดลองแลกเปลี่ยนผ้าทอสำเร็จรูปกับสินค้าอุปโภคบริโภคโดยสำรวจความต้องการของสมาชิกเพื่อจัดหาสินค้าที่ตรงความต้องการมากขึ้น อย่างไรก็ตามเนื่องจากกลุ่มยังมีปัญหาด้านการควบคุมดูแลสมาชิกซึ่งจะต้องสร้างความเข้าใจแก่สมาชิก อีกทั้งต้องสร้างความหลากหลายของผลิตภัณฑ์ในชุมชนเพื่อลดการพึ่งพาตลาดนอกชุมชน สำหรับการแลกเปลี่ยนนอกชุมชนยังต้องพัฒนาผลิตภัณฑ์เพื่อขยายเครือข่ายให้กว้างขวางมากขึ้น

จุดเด่นในการแลกเปลี่ยนของกลุ่ม คือการเชื่อมโยงการผลิตและการบริโภคระหว่างกลุ่มต่างๆ ในเครือข่าย โดยมีร้านค้าชุมชนเป็นศูนย์กลางและใช้ระบบหักบัญชี กลุ่มให้สมาชิกรับเส้นไหมประดิษฐ์ไปทำการผลิตก่อนโดยลงบัญชีไว้ที่ร้านค้าชุมชน เมื่อสมาชิกรับผ้าทอมาส่งคืน ก็จะหักบัญชี สมาชิกสามารถรับส่วนเกินเป็นเงินบาท หรือสินค้าอื่นๆ ในร้านได้ โดยในร้านจะรับสินค้าอุปโภคบริโภคจากเครือข่ายมาวางในร้านให้สมาชิกได้แลกเปลี่ยนด้วย

แผนภาพที่ 4 : การแลกเปลี่ยนภายในกลุ่มทอผ้าวังทอง จ.สุพรรณบุรี

อย่างไรก็ตาม สมาชิกส่วนใหญ่มีความพึงพอใจในระบบนี้ เพราะสะดวกที่ไม่จำเป็นต้องใช้เงินสดเพียงแต่ใช้แรงงานทอผ้าก็สามารถแลกสินค้าอุปโภคบริโภคที่จำเป็นไปใช้ได้และในบางกรณีจะมีเงินบาทเหลือเพื่อใช้ในการกิจการอื่นด้วย

แผนภาพที่ 5 : การแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนกลุ่มทอผ้าวังทอง จ.สุพรรณบุรี

กลุ่ม “เพื่อน เสี้ยว เกล็ด”

กลุ่ม “เพื่อน เสี้ยว เกล็ด” ตั้งขึ้นด้วยวัตถุประสงค์สำคัญคือ เพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลกันด้วยความเป็นกัลยาณมิตร แนวคิดเริ่มต้นเกิดจากตัวแทนเครือข่ายชุมชนที่ได้รับการสนับสนุนจากคณะกรรมการร่วมพัฒนาเศรษฐกิจชุมชน (คพศช.) เช่น ตัวแทนเครือข่ายจังหวัดนครศรีธรรมราช นครราชสีมา พระนครศรีอยุธยา กรุงเทพมหานครบางเครือข่าย เห็นว่า แนวทางการออกร้านจำหน่ายสินค้าชุมชนเป็นครั้งคราวไม่มีความยั่งยืน บ่อยครั้งเป็นการแย่งกันออกร้าน แข่งขันในเชิงธุรกิจ ทำให้เกิดความบาดหมางจนสิ้นสุดความเป็นเพื่อน เครือข่ายเหล่านี้จึงเริ่มคิดถึง การแลกเปลี่ยนสินค้าสินค้าอุปโภคบริโภคที่จำเป็นโดยจะรวบรวมผลผลิตของสมาชิกกลุ่มเครือข่าย ในจังหวัดของตนที่มีแล้วนำมาแลกเปลี่ยนกัน เช่น แลกข้าวจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับอาหารทะเลจากภาคใต้ เป็นต้น อย่างไรก็ตาม แนวคิดนี้ไม่ผ่านหลักการของกองทุนเพื่อสังคม(SIF)ที่เน้น การแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ศึกษาอบรมเพื่อให้เกิดทุนทางสังคม⁵

⁵ รายงานงานกรณีศึกษา เครือข่าย “เพื่อน เสี้ยว เกล็ด”

โครงการวิจัยและพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง ทำให้กลุ่มได้สานต่อแนวคิดและเริ่มคิดค้นรูปแบบในทางปฏิบัติด้วยวัตถุประสงค์ที่จะเชื่อมร้อยความสัมพันธ์และแลกเปลี่ยนผลผลิตโดยไม่ต้องผ่านพ่อค้าคนกลาง เครือข่ายที่เข้าร่วม ได้แก่เครือข่ายจังหวัดนครศรีธรรมราช เครือข่ายจังหวัดสงขลา เครือข่ายจังหวัดกระบี่ เครือข่ายองค์กรชุมชนคลองเตย กรุงเทพมหานคร เครือข่ายจังหวัดชัยภูมิ และเครือข่ายจังหวัดศรีสะเกษ

ลักษณะเด่นของการดำเนินการของกลุ่ม “เพื่อน เลี้ยว เกล็ด” คือ ความพยายามสร้างความเข้าใจและต่อยอดแนวคิดของการช่วยเหลือกันระหว่างมิตร การพยายามทำความเข้าใจปัญหาและความต้องการของกลุ่มต่างๆที่เข้าร่วม⁶ กล่าวคือ ชุมชนทางภาคใต้ไม่สามารถผลิตข้าวได้เพียงพอกับความ ต้องการ ในขณะที่มีผลผลิตจากทะเลและมะพร้าวมาก แต่ชาวประมงก็เป็นหนี้แพปลาและมะพร้าวก็ราคาต่ำ ชุมชนในจังหวัดชัยภูมิและศรีสะเกษ มีสมาชิกเป็นเกษตรกรทำนา ไร่พริก และหอมแต่ไม่มีเงินทุนของตนเองเพื่อทำการผลิต ต้องกู้เงินจากภายนอกก่อนทุกครั้ง และเมื่อผลิตแล้วก็ไม่มีตลาดเป็นของตนเอง ส่วนชุมชนคลองเตยก็ต้องซื้ออาหารบริโภค ในขณะที่ชุมชนมีเพียงแรงงานเป็นทุนพื้นฐานที่สำคัญ

จากความเข้าใจในปัญหาพื้นฐานของชุมชนสมาชิก กิจกรรมแลกเปลี่ยนของกลุ่ม “เพื่อน เลี้ยว เกล็ด” จึงไม่ได้มีเพียงการแลกเปลี่ยน แต่มีร่วมคิด ร่วมทุน ร่วมทำ และร่วมรับประโยชน์โดยมีการระดมทุนจัดตั้งเป็นกองทุนกลาง เพื่อให้กลุ่มสมาชิกในภาคตะวันออกเฉียงเหนือได้ใช้ในการลงทุนทำการเกษตร มีการจัดทำระเบียบกองทุน มีกติกาการใช้และการจัดสรรผลกำไรที่เกิดขึ้นเป็นสวัสดิการและเงินปันผล มีคณะกรรมการทำงาน มีการสำรวจรายรับรายจ่ายครัวเรือนและจัดทำข้อมูลสินค้าที่สมาชิกต้องการแลกเปลี่ยน และจะมีการจัดตั้งร้านค้าชุมชนเป็นศูนย์รวบรวมและกระจายสินค้าในพื้นที่ต่างๆ ที่มีสมาชิกเป็นจำนวนมากด้วย

สิ่งที่กลุ่มจะต้องดำเนินการคือ การจัดระบบการรวบรวม ขนส่ง และกระจายสินค้า การหาหุ้นส่วนที่จะช่วยสนับสนุนในเรื่องระบบการขนส่ง การคิดอัตราแลกเปลี่ยนสินค้าและระบบบัญชีในการแลกเปลี่ยน แม้ปัจจุบันยังไม่มีระบบที่เป็นรูปธรรมมากนัก แต่ก็ได้มีการเริ่มซื้อข้าวสารระหว่างเครือข่ายจังหวัดสงขลาและกลุ่มโรงสีชุมชน จังหวัดพัทลุง

การแลกเปลี่ยนระหว่างกลุ่ม หากประสบความสำเร็จจะเป็นไปได้สูงในการก่อให้เกิดความเข้มแข็งของเศรษฐกิจชุมชน เพราะสินค้าจะมีความหลากหลายมากกว่าการแลกเปลี่ยนภายในชุมชน ด้วยระบบการแลกเปลี่ยน ราคาที่สมาชิกได้รับ จะไม่ผันผวนตามราคาตลาดมากนัก สมาชิกจะมีตลาดที่แน่นอน เป็นการลดความเสี่ยงด้านการตลาด นอกจากนั้นจะยังทำให้ระบบแลกเปลี่ยนภายในชุมชนแต่ละแห่งมีความเข้มแข็งมากขึ้น เนื่องจากจะมีจำนวนสินค้าที่หลากหลายมากขึ้นเพื่อการบริการสมาชิก

⁶ จากการสังเกตของนักวิจัยในการลงพื้นที่หลายครั้งและพูดคุยกับสมาชิกกลุ่มในการประชุมเชิงปฏิบัติการ

เงื่อนไขของความสำเริง นอกจากจะขึ้นอยู่กับความสามารถในการวางแผนและการจัดการแล้ว ยังขึ้นอยู่กับความเข้าใจ ความไวเนื้อเชื่อใจระหว่างกัน และความยึดมั่นในหลักการของการช่วยเหลือกัน เนื่องจากการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนมีความเสี่ยงอยู่หลายประการ นับตั้งแต่กระบวนการผลิต การรวบรวมผลผลิต การแปรรูป การขนส่ง การกระจายสินค้า เช่น ผลผลิตทางการเกษตรอาจไม่สม่ำเสมอตามแผนที่วางไว้ ภัยธรรมชาติอาจทำให้คุณภาพสินค้าแปรปรวนหรือราคาสินค้าเกษตรในท้องตลาดบางช่วงอาจสูงหรือต่ำในขณะที่สมาชิกจะได้รับอัตราแลกเปลี่ยนที่เป็นราคาเฉลี่ย หากสมาชิกติดอิงกับราคาตลาด อาจทำให้เกิดความรู้สึกได้เปรียบเสียเปรียบ และรู้สึกหมดความไว้วางใจ สิ่งเหล่านี้ยังไม่เกิดขึ้นเนื่องจากระยะเวลาการเกิดกลุ่มยังไม่ยาวนานนัก จึงยังไม่พบทศรูปในที่นี้ อย่างไรก็ตามกลุ่มนี้ได้เริ่มต้นด้วยอุดมการณ์ที่ถูกต้อง คือความไว้วางใจซึ่งกันและกัน พยายามทำความเข้าใจปัญหาของกันและกัน และร่วมมือกันวิเคราะห์ลักษณะร่วมทุกข์ร่วมสุข ตามความหมาย “เพื่อน-เลี้ยว-เกลอ” ดังนั้นถึงแม้จะมีปัญหาและอุปสรรคหากกลุ่มมีอุดมการณ์ที่มีมั่นคง อันเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญแล้วอุปสรรคทั้งหลายน่าจะแก้ไขได้อย่างน้อยก็ค่อนข้างหนักให้เป็นเบาได้

กลุ่มผู้ผลิตทรงนกและหัวทรงนก

อำเภอจะนะ จังหวัดสงขลา

กลุ่มทรงนกและหัวทรงนกมีลักษณะเป็นชุมชนเมือง อาชีพหลักคือการทำสวนยาง ค้าขาย ทำทรงนกและหัวทรงนก ชาวบ้านส่วนใหญ่นับถือศาสนาอิสลาม นิยมเลี้ยงนกเขาและเป็นแหล่งผลิตทรงนกเขาที่มีชื่อเสียงของประเทศไทย ในชุมชนมีการจัดตั้งกลุ่มขึ้นเพื่อสร้างอำนาจต่อรองกับพ่อค้าคนกลาง โดยกลุ่มจะรับซื้อทรงนกจากสมาชิก นำมาคกแต่ง รวบรวมและขายต่อให้พ่อค้าคนกลาง เงินทุนในการจัดตั้งกลุ่มมาจากกลุ่มออมทรัพย์ของสมาชิก และได้จัดสรรเงินทุนส่วนหนึ่งมาทำร้านค้าชุมชน ทำให้ทั้งสามกลุ่ม คือ กลุ่มผลิตทรงนกและหัวทรงนก กลุ่มออมทรัพย์ และร้านค้าชุมชน มีความเชื่อมโยงกัน โดยมีเงินทุนในการบริหารจัดการเดียวกัน มีคณะกรรมการชุดเดียวกัน และมีสมาชิกกลุ่มเดียวกัน เพราะผู้ที่เข้าเป็นสมาชิกจะต้องเป็นสมาชิกทั้งสามกลุ่ม

กลุ่มทรงนกเริ่มมีการแลกเปลี่ยนมาเป็นเวลานานแล้ว ตั้งแต่เริ่มมีกลุ่ม สาเหตุที่เกิดการแลกเปลี่ยน เนื่องจากกลุ่มต้องการแก้ปัญหาสภาพคล่องให้กับกลุ่ม จึงเสนอให้สมาชิกรับสินค้าในร้านค้าชุมชนบางส่วนแทนการรับเงินสดเพียงอย่างเดียว และกลุ่มมีแนวคิดที่จะส่งเสริมอาชีพในชุมชนโดยการให้สมาชิคนำวัตถุดิบไปผลิตก่อนได้แล้วจึงนำทรงนกมาหักบัญชีในภายหลัง จึงเกิดเป็นการแลกเปลี่ยนแบบหักบัญชีขึ้น และต่อมามีการพัฒนาเป็นการให้สินเชื่อกับสมาชิก เช่น การแลกเปลี่ยนวัสดุก่อสร้างกับหัวทรงนก รถจักรยานยนต์แลกกับทรงนก ซึ่งปริมาณของสิ่งของที่แลกเปลี่ยนเป็นไปตามตกลงระหว่างกลุ่มกับสมาชิก นอกจากจะมีการแลกเปลี่ยนระหว่างกลุ่มกับสมาชิกแล้ว กลุ่มยังมีการแลกเปลี่ยนกับภายนอกชุมชนอีกด้วย คือการส่งทรงนกให้กับพ่อค้าคน

กลางโดยรับเป็นวัตถุดิบบางส่วนและเป็นเงินสดบางส่วน เพื่อช่วยลดปัญหาการให้เครดิตกับพ่อค้าคนกลางลงบ้าง แต่อัตราการแลกเปลี่ยนยังเทียบกับเงินบาทเป็นลักษณะของการหักบัญชี

ระบบแลกเปลี่ยนของกลุ่มนมมีจุดเด่นในเรื่องการแก้ปัญหาสภาพคล่องทางการเงินทั้งด้านของกลุ่มและสมาชิก เป็นการได้รับประโยชน์ร่วมกันทั้งสองฝ่าย แต่ยังมีข้อด้อยอยู่ในเรื่องของการจำกัดสมาชิกที่ผลิตกรรณกเท่านั้น ยังไม่มีการส่งเสริมให้เกิดการผลิตที่หลากหลายเพิ่มขึ้นและมีการใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้น ระบบยังไม่ส่งเสริมให้เกิดการพึ่งตนเองในชุมชนเพราะสินค้าในร้านค้าชุมชนต้องซื้อมาจากภายนอกอีกทั้งกรรณกยังต้องพึ่งพาตลาดภายนอกเป็นส่วนใหญ่ด้วย

ตารางที่ 1 : ตัวอย่างบัญชีของกลุ่มกรรณก

สมุดซื้อ

วัน เดือน ปี	จำนวน ชิ้น	รายจ่าย	จำนวนเงิน (บาท)	
			เชื่อ	สด
24 ก.พ. 46	10	จ่ายค่ากรรณกให้ สมชาย (จ่ายเป็นข้าวสาร คิดเป็นเงิน) <u>อธิบาย</u> กลุ่มซื้อกรรณกจากนายสมชาย (สมาชิก) เป็นจำนวนเงิน 180 บาท รับเป็นข้าวสารแทนเงิน		180

สมุดขาย

วัน เดือน ปี	จำนวน ชิ้น	รายรับ	จำนวนเงิน (บาท)	
			เชื่อ	สด
26 ก.พ. 46		ส่งกรรณก ให้ร้านสุขฤดี รับค่ากรรณกจากร้านสุขฤดี เป็นลูกค้ คิดเป็น เงิน <u>อธิบาย</u> ขายกรรณกให้ร้านสุขฤดี (ร้านค้าภายนอก ชุมชน) เป็นจำนวนเงิน 2500 บาท รับเป็นลูกค้ คิดเป็นเงิน 1200 บาท และยังคงค้างอีก 1300 บาท	1300	1200

บทที่ 3

เงื่อนไขการพัฒนากระบวนแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย

3.1 บริบททางสถาบันของการเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นสถาบันที่เกิดขึ้นภายใต้ข้อตกลงร่วมกันของหมู่สมาชิกสถาบันที่จะเกิดขึ้นและดำรงอยู่ได้นั้นต้องทำหน้าที่ตอบสนองวัตถุประสงค์บางอย่างในชุมชนและมีกลไกที่จะดูแลให้เป็นไปตามข้อตกลงนั้น ในการเกิดหรือไม่เกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน สามารถแยกวิเคราะห์ได้สองด้าน ด้านหนึ่งคือ จากการที่สมาชิกเห็นประโยชน์จึงทำให้เกิดความต้องการระบบแลกเปลี่ยนชุมชน อีกด้านหนึ่ง คือ ความยากง่ายหรือต้นทุนของการเกิดระบบและต้นทุนการจัดการระบบให้เป็นไปตามข้อตกลง กลุ่มที่จะเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะต้องเห็นประโยชน์ของระบบในขณะที่ต้นทุนการเกิดระบบไม่สูงนัก หากกลุ่มไม่เห็นประโยชน์ หรือมีต้นทุนสูงในการจัดการระบบ ระบบก็จะไม่เกิดขึ้น บริบททางสังคมและเศรษฐกิจของชุมชน เป็นปัจจัยกำหนดความต้องการระบบแลกเปลี่ยนชุมชนหรือสนับสนุนการเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในขณะเดียวกันก็มีผลต่อความยากง่ายของการเกิดระบบและรูปแบบของระบบด้วย

3.2 ความต้องการระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย

สังคมไทยในอดีต สมาชิกในชุมชนมีความใกล้ชิดกันเปรียบเสมือนเป็นครอบครัวใหญ่ มีอะไรก็แบ่งปันกัน ผู้ใดขาดแคลนสิ่งใดก็สามารถขอจากคนอื่นได้ง่าย ความสัมพันธ์ระหว่างกันจึงเป็นระบบ “ขอ-ให้-แบ่งปัน”⁷ โดยอาจไม่จำเป็นต้องมีการแลกเปลี่ยนเป็นสิ่งของกลับคืน⁸ แต่เมื่อลักษณะการผลิตมีความชำนาญเฉพาะด้านมากขึ้น สังคมมีความซับซ้อนขึ้น สมาชิกในสังคมนั้นความเป็นเจ้าของส่วนตัวมากขึ้น ในขณะที่ยังมีความต้องการสิ่งของและบริการนอกเหนือจากที่ตนผลิตได้ ระบบแลกเปลี่ยนจึงเกิดขึ้น⁹ การแลกเปลี่ยนมีทั้งการแลกเปลี่ยนสินค้าภายในชุมชนและระหว่างชุมชน การแลกเปลี่ยนแรงงานที่เรียกว่า การลงแขก เป็นต้น การแลกเปลี่ยนโดยสมัครใจทำให้ทั้งสองฝ่ายที่แลกเปลี่ยนกันได้รับประโยชน์ หรืออย่างน้อยฝ่ายหนึ่งดีขึ้นโดยที่อีกฝ่ายหนึ่งไม่ได้สูญเสียความพอใจ ถือว่าสังคมโดยรวมได้รับความพึงพอใจเพิ่มขึ้น นอกจากนั้น

⁷ ความเห็นของชาวบ้านจากภาคใต้ในการประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งที่ 2 และความเห็นที่นำเสนอในรายงานกรณีศึกษากลุ่มชุมชนรวมมิตรสัมพันธ์

⁸ อย่างไรก็ตาม สิ่งที่ได้รับตอบแทนคือ ความรักใคร่ ย้ำเกรง และการตอบแทนคุณเมื่อถึงโอกาส ซึ่งเป็น “การแลกเปลี่ยน” ในสังคมอุปถัมภ์ แตกต่างจากการแลกเปลี่ยนในสังคมประเทศตะวันตก

⁹ อภิชาติ พันธเสน, 2546. อ้างแล้ว

การแลกเปลี่ยนโดยตรงที่ผู้ให้และผู้รับได้พบปะกัน ทำให้เกิดปฏิสัมพันธ์และสร้างความสัมพันธ์เชิงสังคมทำให้เกิดความรู้จักและเพิ่มความเป็นมิตรยิ่งขึ้นเป็นการสะสมทุนทางสังคมเพิ่มขึ้น

อย่างไรก็ตาม ในการแลกเปลี่ยนสินค้ากันโดยตรง ความต้องการสินค้าที่จะนำมาแลกเปลี่ยนไม่ตรงกัน สื่อกกลางในการแลกเปลี่ยนจึงเกิดขึ้น เงินตราของประเทศเป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนที่สามารถเก็บมูลค่าได้ มีการสะสมเงินในธนาคาร หรือการติดดอกเบี้ย เงินตราถูกนำมาใช้จ่ายแทนการแลกเปลี่ยนโดยตรง เช่น ให้เงินเป็นค่าจ้างทดแทนการแลกเปลี่ยนแรงงาน เป็นต้น

ปัจจุบันระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศที่พัฒนาแล้ว เช่น สหรัฐอเมริกา ฝรั่งเศส อังกฤษ แคนาดา ญี่ปุ่น ออสเตรเลียและนิวซีแลนด์ เป็นระบบที่เกิดขึ้นจากความต้องการสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน กลุ่มชุมชนในประเทศญี่ปุ่นมีความต้องการรวมกลุ่มเพื่อการดำเนินพลังเศรษฐกิจของนายทุนที่เข้าสู่ชุมชน เกื้อหนุนให้ผู้คนในชุมชนมีความสัมพันธ์แน่นแฟ้นและช่วยเหลือกัน¹⁰ ในขณะที่ระบบในประเทศที่กำลังพัฒนา เช่น อาร์เจนตินา มีเพื่อแก้ไขปัญหาความยากจน การว่างงาน หลังวิกฤติเศรษฐกิจและการล่มสลายของระบบสวัสดิการสังคม¹¹

สำหรับประเทศไทย เหตุผลของความต้องการระบบแลกเปลี่ยนอยู่กึ่งกลางระหว่างทั้งสองด้าน กล่าวคือ สังคมชนบทไทยมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติที่ทำให้สมาชิกในชุมชนใกล้ชิดกันในระดับหนึ่งอยู่แล้ว แต่ความสัมพันธ์ดังกล่าวได้ลดน้อยลงไปในปัจจุบัน นอกจากนี้ประเทศไทยยังประสบวิกฤติเศรษฐกิจที่มีผลให้เกิดกระแสการพึ่งพาตนเองและเศรษฐกิจพอเพียง ดังนั้นระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจึงเกิดขึ้นทั้งจากความต้องการที่จะฟื้นฟูความสัมพันธ์ภายในชุมชนและความต้องการแก้ไขปัญหาทางเศรษฐกิจในชุมชน

ความต้องการระบบแลกเปลี่ยนชุมชนแตกต่างกันในแต่ละกลุ่ม กลุ่มชาวบ้านเช่นที่อุดรชุม จังหวัดยโสธร กลุ่มบ้านเขาน้อย จังหวัดพิษณุโลก มีวัตถุประสงค์ในการแลกเปลี่ยนในชุมชนที่แตกต่างจากกลุ่มธุรกิจชุมชน เช่นกลุ่มผู้ผลิตกรงนก และหัวกรงนก จະนะ จังหวัดสงขลา เป็นต้น จากการศึกษาภาคสนาม สามารถสรุปความต้องการระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ดังนี้

3.2.1 เพื่อแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจของสมาชิกโดยคาดว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะช่วยลดรายจ่ายเงินสดและช่วยออมเงินบาท เช่น กลุ่มบ้านวังคอตัง ชัยภูมิ กลุ่มบ้านเขาน้อย พิษณุโลก และกลุ่มแม่บ้านมิตรภาพพัฒนา กรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นกลุ่มยากจน สมาชิกเห็นว่าระบบแลกเปลี่ยนจะช่วยลดรายจ่ายเงินสดได้

¹⁰ จากการศึกษาของคณะนักวิจัยที่ประเทศญี่ปุ่น เมื่อเดือนเมษายน 2545

¹¹ ดูเพิ่มเติมในรายงานเล่มที่ 2 ระบบการแลกเปลี่ยนท้องถิ่นและเงินตราชุมชน: แนวคิดและประสบการณ์ในต่างประเทศ

3.2.2 เพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลนอาหารและวัตถุดิบของชุมชน เช่น กลุ่มทางภาคใต้ไม่สามารถปลูกข้าวได้พอเพียงกับการบริโภคในชุมชน จึงต้องการแลกเปลี่ยนสินค้าประมงกับข้าวจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

3.2.3 เพื่อให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้และสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน กลุ่มส่วนใหญ่คาดว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะช่วยลดการพึ่งพิงเงินบาท กระตุ้นให้เกิดการผลิตเพื่อใช้ในชุมชน และเกิดความสมัครรักใคร่ในชุมชน เช่น กลุ่มศูนย์เรียนรู้พลังชุมชนตำบลห้วยบง ชัยภูมิ

3.2.4 เพื่อลดความเสี่ยงและต้นทุนในการดำเนินธุรกิจชุมชน เช่น กลุ่มผู้ผลิตกรรณกและหัวกรรณก สงขลา กลุ่มทอผ้าวังทอง สุพรรณบุรี แลกวัตถุดิบกับผลผลิตของสมาชิก

นอกจากนี้ หลายกลุ่มที่เข้าร่วมโครงการยังคาดหวังว่าจะได้เชื่อมโยงกับสถาบันหรือองค์กรนอกพื้นที่ที่อาจเอื้อประโยชน์ในการพัฒนากลุ่มหรือชุมชนของตน

3.3 ปัจจัยหรือเงื่อนไขสนับสนุนการเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนไม่ได้เกิดขึ้นในทุกพื้นที่ที่ให้ความสนใจและต้องการนำแนวคิดเรื่องระบบแลกเปลี่ยนมาปรับใช้ เพราะการเกิดระบบยังมีต้นทุนการจัดการที่ทำให้หลายกลุ่มยังไม่สามารถเริ่มใช้ระบบได้ หลายพื้นที่ที่ได้รับฟังแนวคิดเบื้องต้นเกี่ยวกับระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเห็นว่า ระบบแลกเปลี่ยนโดยไม่ใช้เงินบาทเป็นการ “ย้อนยุค” และ “ยุ่งยาก” ที่สำคัญคือ ไม่เห็นความจำเป็นในการที่จะต้องมีระบบดังกล่าว บางกลุ่มสนใจแต่ไม่แน่ใจว่าระบบจะก่อประโยชน์ให้จริง ในขณะที่อีกหลายพื้นที่ ให้ความสนใจและเห็นว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะเป็นแนวทางหนึ่งของการแก้ปัญหา

สำหรับเงื่อนไขที่มีผลต่อการเกิดและการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ประกอบด้วย ปัจจัยจากตัวสมาชิก ปัจจัยจากกลุ่ม ปัจจัยจากภายนอกบางปัจจัยเป็นเงื่อนไขจำเป็นแต่ไม่เพียงพอที่จะก่อให้เกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

3.3.1 ความเข้มแข็งของกลุ่ม

มีคำถามว่า จำเป็นหรือไม่ที่ชุมชนที่จะนำระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมาใช้ในชีวิตประจำวันนั้น จะต้องดำเนินกิจกรรมในลักษณะของกลุ่มหรือเครือข่ายที่เข้มแข็งต่อเนื่องมาระดับหนึ่งแล้ว โดยเฉพาะในเรื่องเศรษฐกิจพอเพียงหรือเศรษฐกิจพึ่งตนเอง เช่น เกษตรทางเลือก เกษตรทฤษฎีใหม่ การออมทรัพย์เพื่อการผลิต ธุรกิจชุมชน เป็นต้น¹² คำตอบคือ ไม่จำเป็น(ไม่ใช่เงื่อนไขจำเป็นแม้ว่า

¹² “บทนำ” กรณีศึกษากลุ่มสตรีเพื่อธุรกิจชุมชนและพัฒนาอาชีพบ้านทุ่งหลุก และศูนย์ส่งเสริมอาชีพธุรกิจชุมชนและพัฒนาชุมชนตำบลเมืองนะ อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่

จะเป็นปัจจัยเอื้อ) การวิจัยนี้พบว่า ในบางพื้นที่ไม่มีกลุ่มที่ดำเนินกิจกรรมอย่างจริงจัง ไม่มีธุรกิจชุมชน การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจของชุมชนเช่น การออมทรัพย์ยังไม่เข้มแข็ง มีทุนสังคมในระดับปานกลาง แต่กลุ่มสามารถเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนได้ ระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าทำให้เกิดการรวมตัวกันหลวมๆ ของชาวบ้านเพื่อจัดทำระบบแลกเปลี่ยนชุมชน (เช่น กลุ่มบ้านเขาน้อย พิชญ์โลก) ซึ่งแม้ว่ารูปแบบยังเป็นการจัดตลาดแลกเปลี่ยน 1-2 ครั้งในหนึ่งเดือน แต่กลุ่มก็ประสบความสำเร็จในด้านของผู้เข้าร่วมและความพึงพอใจของสมาชิก จึงอาจสรุปในทิศทางตรงข้ามกับคำถามข้างต้นได้ว่ากลุ่มที่ไม่เข้มแข็งก็สามารถเกิดการแลกเปลี่ยนชุมชนได้ (ในรูปแบบง่ายๆ คือ แลกเปลี่ยนสินค้า) ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนสามารถเป็นกิจกรรมหนึ่งที่ทำให้สมาชิกได้เข้ามาทำกิจกรรมร่วมกัน รู้จักช่วยเหลือกัน ซึ่งจะเป็นพื้นฐานสำหรับการทำกิจกรรมอื่นร่วมกันต่อไปได้

ในทางตรงข้าม กลุ่มที่เข้มแข็งหลายกลุ่ม ไม่เห็นประโยชน์ของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน เนื่องจากกลุ่มไม่ประสบปัญหาในการดำเนินธุรกิจ ไม่ประสบปัญหาความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิก และไม่เห็นความจำเป็นที่จะต้องพึ่งพาอาศัยกันด้วยระบบแลกเปลี่ยนชุมชน หรือกล่าวอย่างสั้น คือ กลุ่มมีแนวคิดว่าการอยู่ได้โดยไม่จำเป็นต้องมีระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ดังนั้นจึงมีปัจจัยอื่นที่มีความสำคัญต่อการเกิดระบบมากกว่าความเข้มแข็งของกลุ่ม

3.3.2 ความเชื่อมั่น ใ้วางใจต่อผู้นำกลุ่ม

เนื่องจากในระยะต้นของการดำเนิน โครงการวิจัยและพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนนั้น แนวคิด ประโยชน์และการจัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทยยังไม่มีตัวอย่างที่ชัดเจนเป็นรูปธรรม กรณีศึกษากลุ่มซึ่งใช้เป็นตัวอย่างก็เป็นแนวทางจากต่างประเทศที่ชาวบ้านในประเทศไทยส่วนใหญ่เห็นว่ายากที่จะปฏิบัติ การเริ่มต้นทดลองใช้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจึงไม่ใช่เรื่องง่าย ต้องการทำความเข้าใจกับสมาชิกให้เห็นประโยชน์ร่วมกันแม้ในกรณีของชุมชนเองก็ต้องอาศัยเวลาฟูมฟักความคิดในบรรดาสมาชิกไม่น้อยกว่าสองปี อีกทั้งยังต้องมีการสนับสนุนจากองค์กรภายนอกอย่างต่อเนื่อง ชาวบ้านหลายกลุ่มตัดสินใจเข้าร่วมด้วยความเชื่อมั่น ใ้วางใจในผู้นำกลุ่ม ทั้งกลุ่มที่เกิดขึ้นใหม่เพื่อจัดทำระบบแลกเปลี่ยนชุมชน และกลุ่มอื่นๆ ที่มีกิจกรรมประจำอยู่แล้ว ในทางตรงข้ามกลุ่มที่ขาดความเชื่อมั่นในผู้นำ ยากที่จะเริ่มระบบแลกเปลี่ยนชุมชนได้เพราะสมาชิกไม่แน่ใจหรือไม่กล้าที่จะเสี่ยงเข้าร่วม ในระยะเริ่มต้นความเชื่อมั่นในตัวผู้นำเป็นเงื่อนไขที่จำเป็นยิ่งกว่าความใ้วางใจกันในหมู่สมาชิก เช่น ประสบการณ์ของประเทศในตะวันตก ความสนใจของผู้นำและการเสียสละเวลาของผู้นำจึงมีความสำคัญอย่างมากในการริเริ่มหรือฟื้นฟูระบบแลกเปลี่ยนในหลายพื้นที่ที่ไม่เกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมีสาเหตุเนื่องจากผู้นำมีกิจกรรมมากและไม่เห็นความสำคัญของระบบ

อย่างไรก็ดี แม้ว่าความเชื่อมั่นไว้วางใจผู้นำจะเป็นเงื่อนไขจำเป็นของการเกิดระบบ แต่ก็ไม่ใช่เพียงพอที่จะทำให้พัฒนาระบบได้ยังต้องอาศัยความเห็นพ้องต้องกันของสมาชิกด้วย (ดูข้อ 3.3.3) และเมื่อระบบเกิดขึ้นแล้วประกอบกับสมาชิกได้เรียนรู้ประโยชน์และการจัดการระบบโดยตรง ความสำเร็จของระบบจึงจะอยู่ที่ความไว้วางใจ ความต้องการช่วยเหลือกันในหมู่สมาชิกมากกว่าบทบาทของผู้นำ

3.3.3 สมาชิกไว้วางใจกันและเห็นพ้องกันถึงความจำเป็นในการรวมกลุ่มเพื่อแก้ปัญหาและคาดหวังระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะเป็นทางออกหนึ่ง

เงื่อนไขที่จำเป็นและเพียงพอของการเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน คือ การที่สมาชิกในชุมชนมีความเห็นร่วมกันที่จะรวมกลุ่มเพื่อบรรเทาปัญหาทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน เช่น ความยากจน การว่างงาน ซึ่งมีความจำเป็นที่จะต้องช่วยเหลือเกื้อกูลกัน อีกทั้งมีความเข้าใจว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะเป็นทางออกทางหนึ่ง ความไว้วางใจกันระหว่างสมาชิกเป็นเงื่อนไขจำเป็นสำหรับความสำเร็จและความยั่งยืนของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนด้วย

ความเป็นชุมชนเมือง แม้จะยากในการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนเนื่องจากมีข้อจำกัดในทรัพยากร และมีความสะดวกในการเข้าถึงตลาด แต่ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนก็สามารถเกิดขึ้นได้เมื่อสมาชิกประสบปัญหาทางเศรษฐกิจสังคมและเห็นความจำเป็นต้องช่วยเหลือเกื้อกูลกัน¹³

3.3.4 ความสามารถในการผลิต

ความเข้าใจโดยทั่วไปคือ ชุมชนที่จะเกิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนได้ ควรเป็นชุมชนที่มีผลผลิตหลากหลาย แต่จากการศึกษาพบว่า เงื่อนไขที่สำคัญกว่าการมีผลผลิตหลากหลายในปัจจุบันคือความสามารถในการผลิต ศักยภาพของสมาชิกและศักยภาพของชุมชนที่จะผลิตสินค้าอื่นๆที่แตกต่างจากสินค้าหรือบริการที่ผู้อื่นผลิต ทั้งนี้เนื่องจากสภาพการผลิตที่สังเกตได้ในปัจจุบันเป็นการผลิตเพื่อขายที่จะอยู่ภายใต้ขีดจำกัดของตลาดและเงินทุน สมาชิกในชุมชนจึงผลิตสินค้าคล้ายคลึงกันตามสัญญาณตลาด ไม่สามารถแสดงทักษะของตนออกมาได้อย่างเต็มที่ ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่มุ่งกิจกรรมการผลิตขนาดเล็ก มีตลาดคือความต้องการของคนในชุมชน ไม่ต้องการการลงทุนมาก จะทำให้สมาชิกในชุมชนค้นหาศักยภาพของตนเองที่จะผลิตสินค้าหรือบริการอื่นๆ เพื่อตอบสนองความต้องการที่หลากหลายของสมาชิกในชุมชน

จากการเปรียบเทียบระหว่างชุมชนเมือง (เช่น กลุ่มแม่บ้านมิตรภาพพัฒนา กลุ่มชุมชนรวมมิตรสัมพันธ์ กรุงเทพมหานคร) และชุมชนชนบท พบว่าในขณะที่ชุมชนชนบทมีแรงงาน ที่ดิน และวัตถุดิบจากธรรมชาติ สามารถสร้างผลผลิตจากที่ดินและแรงงานของตน หรือเก็บเกี่ยววัตถุดิบจากธรรมชาติมาใช้ในการแลกเปลี่ยน และมีระดับความสามารถในการพึ่งตนเอง ชุมชนเมืองกลับมี

¹³ ดูกรณีศึกษากลุ่มแม่บ้านมิตรภาพพัฒนา และกลุ่มชุมชนรวมมิตรสัมพันธ์ กรุงเทพมหานคร

ข้อจำกัดมากกว่าด้านความสามารถในการผลิต แลกเปลี่ยน และพึ่งตนเองเนื่องจากมี ข้อจำกัดทั้งด้านวัตถุดิบ ที่ดิน และทุนทรัพย์ มีเพียงแรงงาน¹⁴ เท่านั้นที่มีเหลือเพื่อจึงไม่สามารถพึ่งตนเองได้ ด้านอาหารและวัตถุดิบเพื่อการผลิต ต้องซื้อปัจจัยเหล่านี้จากภายนอก การแลกเปลี่ยนกันเองด้านแรงงานไม่สามารถเกื้อหนุนให้เกิดเงินบาทไว้ซื้อสินค้าอาหารและวัตถุดิบจากภายนอกชุมชนได้ แม้ด้านหนึ่ง สมาชิกจะใช้แรงงานเพื่อช่วยงานร้านค้าชุมชน หรือสอนหนังสือเด็กๆ และสามารถแลกเปลี่ยนนั้นกับสินค้าจำเป็นจากร้านค้าชุมชนได้ แต่เนื่องจากสินค้าเหล่านั้นมาจากนอกชุมชนที่ต้องซื้อด้วยเงินบาท จึงเป็นภาระของร้านค้าชุมชนที่จะต้องหาเงินบาทไว้ซื้อสินค้าจากภายนอก ระบบนี้จึงต้องการการเกื้อหนุน คือ การแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน ความเป็นไปได้ทางหนึ่งคือการนำวัตถุดิบจากชุมชนชนบทมาแปรรูปโดยใช้แรงงานจากชุมชนเมือง และแลกเปลี่ยนแปรรูปจากชุมชนเมือง กับอาหารและวัตถุดิบจากชุมชนชนบท แต่การดำเนินการเช่นนี้ อาจจะมีต้นทุนการขนส่งและการจัดการอื่นๆ เพิ่มขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีที่ชนบทที่พร้อมจะทำการแลกเปลี่ยนสินค้าและเมืองอยู่ใกล้กันมาก

3.3.5 การค้นหาทางออกของปัญหาภาระหนี้สิน

การแก้ไขปัญหาภาระหนี้สินมีสองแนวทาง คือ การเพิ่มรายได้ หรือ ลดรายจ่าย กลุ่มจำนวนไม่น้อยที่คิดวิธีแก้ไขปัญหาโดยการพยายามหาทางเพิ่มรายได้ ทั้งที่ในการเพิ่มรายได้ นั้น อาจจะก่อให้เกิดรายจ่ายมากขึ้นตามมาด้วย

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมีผลทางลดรายจ่ายที่เป็นเงินบาทมากกว่าการเพิ่มรายได้ ดังนั้นในกลุ่มที่เน้นการเพิ่มรายได้ หรือพยายามหารายได้เป็นเงินบาทเพื่อการใช้หนี้ จะเห็นว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมิใช่ทางออก¹⁵ กลุ่มที่ยอมรับระบบแลกเปลี่ยนชุมชน คือกลุ่มที่เห็นว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นการช่วยลดรายจ่ายของสมาชิก

3.3.6 ขนาดของกลุ่มสมาชิก และระยะทางระหว่างสมาชิก

ขนาดของกลุ่มสมาชิกที่ใหญ่เกินไปจะทำให้ยากในการบริหารจัดการ และสมาชิกอาจไม่รู้จักคุ้นเคยกันอย่างทั่วถึง แต่ขนาดที่เล็กเกินไปก็จะทำให้สินค้าที่นำมาแลกเปลี่ยนไม่หลากหลาย การแลกเปลี่ยนไม่น่าสนใจ ขนาดของกลุ่มแลกเปลี่ยนที่เกิดขึ้นในกรณีที่มีการจัดตลาดนัดชุมชนจะมีสมาชิกประมาณ 15-20 รายเป็นส่วนใหญ่

ชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีโอกาสดที่จะจัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนได้ง่าย เนื่องจากมีลักษณะการตั้งบ้านเรือนใกล้ชิดกัน อย่างไรก็ดี เงื่อนไขด้านระยะทางไม่ใช่เงื่อนไข

¹⁴ ดูรายงานกรณีศึกษา กลุ่มแม่บ้านมิตรภาพพัฒนา กรุงเทพมหานคร และ กลุ่มชุมชนรวมมิตรสัมพันธ์ กรุงเทพมหานคร

¹⁵ ดูกรณีศึกษา กลุ่มศูนย์สาธิตการเกษตรร้านค้าชุมชนท่าเสา อำเภอไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี

จำเป็นของการเกิดกลุ่มและการแลกเปลี่ยนชุมชนในกลุ่มที่มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติ มีความเป็นเครือข่าย หรือมีการเชื่อมร้อยกันโดยกิจกรรมใดๆ แม้ว่าจะระยะทางอยู่ไกล แต่ก็สามารถเกิดตลาดนัดแลกเปลี่ยนได้ เช่น กรณีของศูนย์เรียนรู้พลังชุมชน ห้วยบง จังหวัดชัยภูมิ และกรณีของบุญคุณชุม จะมีสมาชิกจากต่างหมู่บ้าน กรณีศูนย์เรียนรู้กลุ่มอีได้น้อย จะให้วิธีเวียนจัดตลาดแลกเปลี่ยนชุมชนไปตามหมู่บ้านต่างๆ ที่อยู่ในเครือข่าย แต่สมาชิกกลุ่มก็ยอมรับว่า ระยะทางเป็นอุปสรรคสำหรับการเข้าร่วมกิจกรรมระบบแลกเปลี่ยนชุมชนด้วยเช่นกัน

3.3.7 กรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน

การเก็บหาของตามธรรมชาติมาแลกเปลี่ยน แสดงให้เห็นว่า แม้ว่าที่ดินจะมีเจ้าของ แต่ผลผลิตตามธรรมชาติที่เกิดขึ้นจากผืนดินนั้น ยังเป็นทรัพย์สินเปิด(open access) ที่ไม่ได้กีดกันการใช้และผลผลิตตามธรรมชาติก็มีใช้ทรัพย์สินร่วม (common property) เนื่องจากชุมชนไม่มีกลไกมาจัดการดูแลควบคุมการใช้นั้น ระบบกรรมสิทธิ์เช่นนี้เป็นบริบทที่เอื้อในการเกิดระบบแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรงระหว่างกันสำหรับกลุ่มที่ยากจน หากเป็นสังคมเมืองหรือสังคมที่เคร่งครัดกับระบบสิทธิในทรัพย์สิน เช่น ผักหญ้าในนาข้าวนาย ก. เป็นทรัพย์สินเฉพาะของนาย ก. คนจนที่ไม่มีที่ดินแทบจะไม่มีโอกาสในการแลกเปลี่ยน ยกเว้นการใช้แรงงาน ในทางตรงข้าม หากมีการแลกเปลี่ยนขึ้นบ่อยครั้งในปริมาณที่มากขึ้น และจำนวนสมาชิกแลกเปลี่ยนก็เพิ่มขึ้นมาก ระบบกรรมสิทธิ์แบบเปิดอาจนำไปสู่การริบเร่เก็บเกี่ยวทรัพยากรธรรมชาติ จนธรรมชาติสร้างใหม่ไม่ทันก็เป็นได้ ในกรณีเช่นนี้ ชุมชนต้องมีระบบการจัดการทรัพย์สินร่วม เพื่อให้คนยากจนได้มีโอกาสเข้าถึงทรัพยากรควบคู่กับการจัดการอนุรักษ์ด้วย

3.3.8 มาตรฐานทางเศรษฐกิจของกลุ่มหรือชุมชน

กลุ่มที่มีผลประกอบการทางธุรกิจดีมีแนวโน้มที่จะไม่เห็นประโยชน์ของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ทั้งนี้เนื่องจากประโยชน์จากการออมเงินบาทคิดเป็นสัดส่วนที่เล็ก กลุ่มที่มีผลประกอบการทางธุรกิจดีและมีแนวโน้มที่จะใช้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชน คือ กลุ่มที่มีความสัมพันธ์ในแนวตั้งกับสมาชิก คือ สมาชิกรับวัตถุดิบจากกลุ่ม และกลุ่มรับซื้อสินค้าจากสมาชิก เป็นการรวมตัวที่เอื้อประโยชน์ทางเศรษฐกิจต่อสมาชิกและต่อกลุ่ม เช่น กลุ่มผู้ผลิตกรงนกและหัวกรงนก จะนะ จังหวัดสงขลา และกลุ่มทอผ้าวังทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

3.4 ปัจจัยที่กำหนดรูปแบบของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนไม่สามารถลอกเลียนแบบกันได้ การกำหนดรูปแบบของระบบว่าจะเป็นการแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรง ใช้บัตรแลกเปลี่ยนหรือใช้การหักบัญชี เป็นผลของปัจจัยด้านต้นทุนของระบบเป็นหลัก ซึ่งแต่ละชุมชนจะมีต้นทุนของการสร้างระบบที่แตกต่างกันตามพื้นฐานประสบการณ์ของชุมชนนั้น

3.4.1 พื้นฐานทางวัฒนธรรม

สังคมชนบทไทยมีพื้นฐานของความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน สมาชิกไม่เห็นว่าจะต้องคิดส่วนต่างของมูลค่าเสมอไป มีความยินดีให้ บางครั้งให้เอาไปก่อนแล้วค่อยนำมาแลกคืนภายหลังได้แสดงถึงความไว้วางใจและความเอื้ออาทรที่มีต่อเพื่อนสมาชิก ในขณะเดียวกัน สังคมไทยไม่มีพื้นฐานของการจดบันทึกความพยายามในการจัดการส่วนขาดเหลือ เช่น การจดบันทึกส่วนขาดเหลือ หรือการใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนให้กับมูลค่าส่วนที่ขาดเหลือเป็นเรื่องยุ่งยากเกินไป ระบบที่ใช้ได้ดีกับลักษณะทางสังคมเช่นนี้ คือ ระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าโดยตรง

น่าสังเกตว่า การคิดหนี้แลกเปลี่ยนยังเกิดขึ้นไม่มากนักในการศึกษารั้งนี้เพราะระบบเพิ่งเริ่มใช้ แต่เป็นที่น่าติดตามว่า หากมีการแลกเปลี่ยนอย่างต่อเนื่อง มีโอกาสที่จะคิดหนี้แลกเปลี่ยนกันมากขึ้น ชาวบ้านจะหาทางออกต่อวิธีการดังกล่าวอย่างไร จะเกิดระบบการบันทึกหนี้โดยการลงบัญชีหรือใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนหรือไม่ หากหาทางออกไม่ได้ หรือสมาชิกคิดว่าเป็นเรื่องยุ่งยากที่จะต้องหาทางออก ระบบจะล้มเลิกไปหรือไม่

3.4.2 ประสิทธิภาพของกลุ่ม

กลุ่มที่มีร้านค้าชุมชนหรือธุรกิจชุมชน จะสามารถเข้าใจระบบการแลกเปลี่ยนชุมชนได้เร็วกว่ากลุ่มที่ไม่มีร้านค้าชุมชนหรือธุรกิจชุมชน โดยเฉพาะในเรื่องของการลงบัญชีตัวเลข อย่างไรก็ตาม พบว่า กลุ่มเยาวชนฮักคันน้ำชี มีการเรียนรู้เรื่องระบบหักบัญชีได้ดี ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ระบบเป็นสิ่งที่สามารถเรียนรู้และสร้างประสิทธิภาพได้ ถ้าพร้อมที่จะมีการเรียนรู้ เยาวชนเป็นตัวแทนของความพร้อมในการเรียนรู้สิ่งใหม่ ๆ และอาจจะเป็นอย่างนี้ให้ผู้ใหญ่ได้เรียนรู้ได้ในภายหลัง

ระบบบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนสามารถใช้ได้กับกลุ่มที่มีความสามารถในการบริหารจัดการกลุ่ม เนื่องจากต้องมีการควบคุมดูแลระบบที่ส่วนกลาง แต่ก็สามารถมีการเริ่มต้นได้อย่างง่ายในกรณีของกลุ่มเกษตรทฤษฎีใหม่ ที่จังหวัดมุกดาหาร โดยให้เยาวชนเป็นผู้จัดบันทึกระบบแลกเปลี่ยนหรือเป็นการ “ควบคุมดูแลระบบ” ที่ส่วนกลาง จากทั้งสองตัวอย่างนี้เห็นได้ว่าเยาวชนจะเป็นความหวังที่สำคัญของการมีระบบที่สลับซับซ้อนกว่าการแลกของต่อของตามปกติ

3.4.3 ความไว้วางใจและทุนทางสังคม

การแลกเปลี่ยนบริการอาจเป็นการแลกเปลี่ยนคนละช่วงเวลา เช่นการแลกเปลี่ยนแรงงานหรือการลงแขกในอดีตร การแลกเปลี่ยนคนละช่วงเวลา หมายถึงผู้รับบริการมีมีพันธะที่จะต้องตอบแทนในโอกาสต่อไป ในสังคมไทยที่ไม่มีการจดบันทึก ลงบัญชีหรือการใช้สื่อกลางในการแลกเปลี่ยนเพื่อแสดงพันธะการชำระหนี้จำเป็นต้องมีความเอื้ออาทรหรือความไว้วางใจกันสูงการแลกเปลี่ยนจึงจะเกิดขึ้นได้ แต่ในต่างประเทศจะนำระบบการแลกเปลี่ยนโดยใช้บัตรชุมชนหรือการลงบัญชี (หรือเงินตราของประเทศ) ซึ่งแสดงพันธะสัญญาในการชำระหนี้ เนื่องจากมีระบบคิดของการต่างตอบแทนเป็นหลัก

กลุ่มชุมชนรวมมิตรสัมพันธ์ กรุงเทพมหานคร ที่เป็นชุมชนค่อนข้างใหม่ สมาชิกมีพื้นฐานหลากหลาย และไม่รู้จักกันมากนัก กลุ่มเคยมีแนวคิดที่จะแลกเปลี่ยนบริการวิงรอมเตอร์ไชต์กับอาหารปรุงสำเร็จ แต่เนื่องจากการแลกเปลี่ยนดังกล่าวไม่ได้เกิดขึ้นพร้อมกันในพื้นที่จึงจำเป็นต้องมีระบบการจัดการ หากต้องการแลกเปลี่ยนเป็นประจำจำเป็นต้องใช้ระบบบันทึก ลงบัญชี หรือใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชน อย่างไรก็ตาม เนื่องจากชุมชนยังไม่พร้อมที่จะใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนและสมาชิกในกลุ่มไม่ใกล้ชิดกันมากนัก จึงเกิดคำถามว่า หากมีการลงบัญชีไว้แล้วจะใช้คืนเมื่อไร จะติดตามหนี้ได้อย่างไร การไม่รู้จักรกันถึงขั้นไว้วางใจประกอบกับการไม่มีผู้นำที่เข้มแข็งและมีการบริหารจัดการที่ดี ทำให้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนไม่เกิดขึ้นสำหรับชนิดของสินค้าและบริการที่ไม่สามารถแลกเปลี่ยนกันได้ หรือสินค้ามูลค่าต่างกัน

3.4.4 ความต้องการพื้นฐานของชุมชน

หากชุมชนประสบปัญหาไม่สามารถผลิตปัจจัยสี่หรือปัจจัยการผลิตได้เพียงพอ เช่น อาหารเส้นไหม รูปแบบการแลกเปลี่ยนที่ต้องการจะเป็นการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน ระบบที่มีความคล่องตัวคือ การหักบัญชี กลุ่มผู้ผลิตกรงนกและหัวกรงนกจะนะ กลุ่มทอผ้าวังทอง สุพรรณบุรี ใช้ระบบนี้ ซึ่งเงื่อนไขสำคัญของการใช้ระบบหักบัญชี คือ ความจำเป็นที่ต้องพึ่งพากันเอื้อประโยชน์ให้แก่กัน เช่น นำวัตถุดิบไปใช้ผลิตแล้วส่งคืนในรูปผลผลิต และความซื่อสัตย์ไว้วางใจต่อกัน กลุ่มเพื่อน-เสียว-เกลอ กำลังพัฒนาระบบหักบัญชีเพื่อการแลกเปลี่ยนอาหารระหว่างภูมิภาค โดยเน้นความเป็นมิตรและการร่วมทุกข์ร่วมสุขเป็นอุดมการณ์

3.4.5 บทบาทของนักวิจัยและผู้นำกลุ่ม

ไม่อาจปฏิเสธได้ว่า ระบบที่ซับซ้อนอย่างเช่นระบบบัตรแลกเปลี่ยนชุมชน เกิดขึ้นเพราะบทบาทของนักวิจัยในพื้นที่หรือผู้นำในพื้นที่ซึ่งมีแนวคิดก้าวหน้า¹⁶ โดยที่บุคคลเหล่านี้ต้องใช้เวลาคลุกคลีและร่วมคิดกับกลุ่มอย่างจริงจังต่อเนื่อง แต่ก็อาจเกิดคำถามได้ว่ารูปแบบที่บุคคลภายนอกมีส่วนผลักดันให้เกิดขึ้นนั้นมีความเหมาะสมกับชุมชนหรือไม่อย่างไร

ความเหมาะสมของระบบขึ้นอยู่กับสภาพของปัญหาและความสามารถในการจัดการ การใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนจะยากสำหรับชาวบ้านแต่ระบบดังกล่าว มีศักยภาพมากกว่าในการแก้ปัญหาที่ชุมชนอาจยังไม่เห็น เช่น ในปีที่ผ่านมา อาหารขาดแคลน ระบบแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรงจะไม่สามารถบรรเทาปัญหาได้ ชาวบางคนที่ประสบปัญหาต้องหาซื้อข้าวหรือหาสินค้าอื่นมาแลกข้าวกับชาวนาที่พอจะปลูกข้าวได้ ทั้งสองทางเป็นทางเลือกที่จำกัดสำหรับการมีข้าวให้

¹⁶ คือ คุณพรพิศรา คลังภูเขียว ที่อุดร จังหวัดยโสธร คุณจันทร์พิไล ล้อ ที่รับผิดชอบกลุ่มจังหวัดมุกดาหาร คุณเดื่อ อภิชาติเกรียงไกรซึ่งรับผิดชอบพื้นที่จังหวัดนครราชสีมา และพระสมุทรสุรพงษ์ ปันนิจิตโต เจ้าอาวาสวัดโนนดากลาง จังหวัดนครราชสีมา

เพียงพอสำหรับบริโภคตลอดทั้งปี ทางออกอีกทางหนึ่งคือ ชุมชนจัดทำบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนให้สมาชิกที่ไม่มีข้าว สมาชิกสามารถนำบัตรไปแลกข้าวจากชาวนาที่มีข้าวและมีความยินดีช่วยเพื่อน (แต่มิใช่ด้วยการให้เปล่า) ชาวนาที่มีข้าวจะขายข้าวส่วนหนึ่งในตลาด (ซึ่งน่าจะได้ราคาสูงขึ้นเพราะขาดแคลน) อีกส่วนหนึ่งอาจแบ่งปัน(ขาย)ให้เพื่อนสมาชิกโดยยอมรับบัตรชุมชนเป็นส่วนลดหรือใช้วิธีการลงบัญชีทั้งหมด คณะกรรมการอาจกำหนดให้สมาชิกที่รับบัตรแลกเปลี่ยนชุมชน ต้องนำบัตรนั้นมาคืนกรรมการภายในระยะเวลาที่กำหนดความเหมาะสม ในระหว่างนี้ สมาชิกอาจหาทางผลิตสินค้าหรือให้บริการแก่สมาชิกอื่นๆ ในชุมชน หรือทำสิ่งอื่นให้แก่ชุมชนเพื่อแลกเปลี่ยนบัตรชุมชนกลับคืนมาส่งคืนกลุ่มเมื่อถึงกำหนด โดยวิธีนี้ชาวนาไม่ต้องใช้วิธีขอข้าว หรือกู้เงินสดเพื่อซื้อข้าวทั้งหมด การใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนหรือการหักบัญชีจะช่วยบรรเทาปัญหาได้ ทางออกอีกทางหนึ่งคือ การแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน พื้นที่ที่มีผลผลิตข้าวเหลืออาจช่วยเหลือกลุ่มเครือข่ายที่ประสบภัยแล้งโดยให้ข้าวหรืออาหารโดยการหักบัญชี แต่ทั้งนี้ทุกวิธีการจะมีต้นทุนในการจัดการทั้งสิ้น ถึงแม้ว่าเป็นระบบที่มีความสลับซับซ้อนแต่ถ้าหากมีผู้นำกลุ่มที่เข้มแข็งอย่างเช่นกลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ จังหวัดนครราชสีมา ก็อาจจะทำให้ระบบดำเนินต่อไปได้

ในสภาพการณ์ปกติ คนยากจนที่ไม่มีปัจจัยการผลิตมากนัก เช่น อาจมีเฉพาะแรงงานก็สามารถได้ประโยชน์จากระบบบัตรแลกเปลี่ยนชุมชนหรือการหักบัญชีมากกว่าระบบแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรง เพราะสามารถรับวัตถุดิบมาแปลงเป็นสินค้าและบริการแล้วจึงนำผลผลิตไปแลกคืนในภายหลัง สิ่งสำคัญที่ต้องการคือ ความขยัน ความซื่อสัตย์ของผู้รับมาก่อน กับความรู้สึกรู้สึกเอื้ออาทร ความไว้วางใจของผู้ที่ให้

บทที่ 4

ผลและข้อจำกัดของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

เนื่องจากความพยายามร่วมกันระหว่างนักวิจัยกับชุมชนในสร้างตัวบ่งชี้ยังไม่ประสบความสำเร็จมากนักเนื่องจากความจำกัดของเวลาที่มีการทดลอง ในการประเมินผลจึงใช้ผลจากการสังเกตของนักวิจัยเป็นหลักขนาดของผลที่เกิดขึ้นขึ้นอยู่กับระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เลือกใช้ โดยสามารถแยกพิจารณาผลของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนได้เป็นสามระดับ คือ ผลต่อสมาชิก ผลต่อชุมชนและผลเศรษฐกิจมหภาค ผลต่อสมาชิกจะมีผลโดยตรงที่จะทำให้สมาชิกตัดสินใจร่วมกิจกรรมการแลกเปลี่ยนชุมชนอย่างต่อเนื่องหรือไม่ ซึ่งมีผลต่อความสำเร็จและความยั่งยืนของระบบ

4.1 ผลของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนต่อสมาชิก

4.1.1 ผลต่อความพึงพอใจของสมาชิก

ในกลุ่มจากจังหวัดพิษณุโลก มีสมาชิกที่คิดว่าคนยากจนเพราะไร้ที่ทำกิน ต้องทำงานรับจ้างแรงงาน จะใช้วิธีเก็บผักเก็บหอยตามธรรมชาติมาแลกกับผลไม้ให้ความเห็นว่าการแลกเปลี่ยนทำให้สามารถมีอาหารหลากหลายชนิดรับประทาน หรือการแลกเปลี่ยนอาหารสำเร็จรูป โดย วันหนึ่งทำอาหารชนิดเดียวหรือสองชนิด อีกส่วนหนึ่งไว้รับประทาน อีกส่วนหนึ่งไว้แลกกับอาหารของคนอื่น ทำให้ในวันนั้นมีอาหารรับประทานหลากหลายชนิดเพิ่มขึ้น

การแลกเปลี่ยนชุมชนไม่ว่าจะเป็นการแลกเปลี่ยนโดยตรงหรือแลกเปลี่ยนโดยใช้สื่อกลางโดยมีตลาดในชุมชน สิ่งที่สมาชิกได้รับคือ ปฏิสัมพันธ์กับเพื่อนสมาชิกคนอื่นๆในชุมชน การรู้ความต้องการของเพื่อนสมาชิก หลายกลุ่มเปรียบเทียบผลที่เกิดขึ้นกับการร่วมงานบุญที่วัด ไม่ว่าจะเป็นการได้อาหารหลากหลายกลับบ้าน หรือได้มีโอกาสพูดคุยพบปะกันมากขึ้นในบรรยากาศที่เป็นกันเองมากกว่ากิจกรรมอื่น ซึ่งโอกาสดังกล่าวได้เริ่มลดถอยลงไปหลายชุมชนที่มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจรัดตัวหรือมีปัญหาทางเศรษฐกิจแล้วต่างคนต่างแก้ บางกลุ่มนัดหมายที่จะทำกิจกรรมอื่นๆร่วมกันหลังการแลกเปลี่ยน เช่น การรับประทานอาหาร หรือการทำกิจกรรมกลุ่ม ได้แก่ กลุ่มที่จังหวัดชัยภูมิ ทำให้เกิดความใกล้ชิดสนิทสนมกันมากยิ่งขึ้น หลายคนบอกว่ากิจกรรมการแลกเปลี่ยนเป็นกิจกรรมที่สนุก

4.1.2 ผลต่อการลดรายจ่าย และออมเงินบาท

ระบบแลกเปลี่ยนมีผลโดยตรงต่อการออมเงินบาทของสมาชิก แม้ว่าในแต่ละครั้งจะไม่ได้เป็นปริมาณที่มากนัก แต่ก็มีผลสำคัญยิ่งในยามจำเป็นของสมาชิกบางราย สมาชิกคนหนึ่งในกลุ่มชุมชนซึ่งคิดว่าตนเองจนกว่าคนอื่นๆ เล่าให้ฟังว่า ในวันที่จำเป็นต้องใช้เงินบาทแต่มีเงินบาทอยู่น้อยไม่พอค่าอาหาร ก็จะใช้ “บุญ” ซื้ออาหารจากสมาชิกในระบบแลกเปลี่ยน ทำให้วันนั้นมีเงินบาทเพียงพอ

สำหรับใช้ในกิจกรรมอื่น ผู้นำกลุ่มวังคองตั้งจังหวัดชัยภูมิ ประเมินการว่า สมาชิกสามารถลดค่าใช้จ่ายเงินสดด้านอาหารได้เดือนละประมาณ 50-100 บาท

การใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นการออมเงินบาทตามปริมาณบัตรที่ใช้ โดยทั่วไปชาวบ้านจะใช้นั่งบัตรชุมชนประมาณเท่ากับ 1 บาท กลุ่มเกษตรทฤษฎีใหม่มีการใช้บัตร “ทุน” 78 “ทุน” ในการทดลองใช้และจดบันทึก 4 ครั้ง นั่นคือทั้งระบบมีการออมเงินบาทประมาณ 78 บาท

4.1.3 สมาชิกเห็นศักยภาพในการผลิตของตนเองและเห็นคุณค่าของวัตถุดิบในท้องถิ่นและสิ่งของเหลือใช้ที่เดิมคิดว่าไร้ประโยชน์

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนกระตุ้นให้สมาชิกมีการผลิตเพื่อนำมาแลกเปลี่ยน โดยไม่จำเป็นต้องเป็นการผลิตที่พึ่งพิงทุนที่เป็นตัวเงินซึ่งเป็นปัจจัยที่ขาดแคลนโดยสิ่งที่สมาชิกพยายามทำคือ การมองหาวัตถุดิบในพื้นที่ร่วมกับทักษะของตนเอง ที่มีหรือแม้แต่แรงงานของตนเอง เช่น การซ่อมแซมหลังคาร้านค้าชุมชนเพื่อแลกกับข้าวสาร การทำอาหารเพื่อแลกกับสินค้าอื่น การเก็บเห็ดในป่า กลุ่มเกษตรอินทรีย์ นครราชสีมา ให้สมาชิกนำมูลสัตว์มาแลกกับบัตรแลกเปลี่ยน “ใจ” เพื่อแลกซื้อสินค้าได้

4.2 ผลต่อความเข้มแข็งและความสามารถในการพึ่งตนเองของชุมชน

การพึ่งตนเอง หมายถึงการที่ชุมชนสามารถควบคุม จัดการกับปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยตนเอง สามารถตัดสินใจทางเศรษฐกิจได้ด้วยตนเอง สามารถตอบสนองความต้องการของชุมชนได้ด้วยตนเอง¹⁷ อย่างไรก็ตาม ชุมชนยังไม่สามารถพึ่งตนเองได้ในทุกเรื่อง ยังต้องมีการพึ่งพากันและกันระหว่างชุมชนเครือข่าย ระหว่างชุมชนและองค์กรภายนอกในบางเรื่อง ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจึงมุ่งหวังเพิ่มขีดความสามารถในการพึ่งตนเอง ด้วยการสร้างศักยภาพของทุนสี่ประการในชุมชน คือ ทุนมนุษย์ ทุนทางสังคม ทุนทรัพยากรธรรมชาติและทุนกายภาพ ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนนำไปสู่การพึ่งพาตนเองได้ โดย

4.2.1 การสร้างความร่วมมือในหมู่สมาชิกซึ่งเป็นการสะสมทุนทางสังคม

การแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการเป็นวิถีชีวิตที่หลายกลุ่มเคยปฏิบัติ แต่อยู่ในวงจำกัดและชุมชนไม่เห็นความสำคัญและศักยภาพของระบบดังกล่าวในเชิงสังคม ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนทำให้ชุมชนมีแนวคิดที่จะหันมารื้อฟื้นวัฒนธรรมท้องถิ่น เช่น การแลกเปลี่ยนแรงงาน การแลกเปลี่ยนอาหารที่วัด สมาชิกมีความใกล้ชิดมากยิ่งขึ้นและหันมาร่วมมือกันมากขึ้น แม้บ้านในกลุ่มเกษตรทฤษฎีใหม่ มุคดาหารต้องการตั้งพรรคเพื่อดำเนินกิจกรรมการเมืองในท้องถิ่น เป็นต้น

¹⁷ รายงานเล่มที่ 2 ระบบการแลกเปลี่ยนท้องถิ่นและเงินตราชุมชน: แนวคิดและประสบการณ์ในต่างประเทศ

ระบบแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรงสามารถนำมาใช้ได้กับชุมชนที่มีทุนทางสังคมไม่สูงนักและสามารถสร้างทุนทางสังคมให้เกิดขึ้นกับกลุ่มได้

4.2.2 การเสริมสร้างศักยภาพทรัพยากรมนุษย์

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมีผลโดยตรงที่กระตุ้นให้สมาชิกแต่ละคนค้นหาศักยภาพและทักษะในการผลิตของตนเอง นอกจากนี้ ระบบยังเสริมสร้างความสามารถในการจัดการของคณะกรรมการระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ศีกระบบการทำบัญชี เป็นต้น สมาชิกกลุ่มเยาวชนฮักคันน้ำชี จังหวัดชัยภูมิ และเยาวชนกลุ่มเกษตรทฤษฎีใหม่ สามารถทำบัญชีรับจ่ายได้อย่างถูกต้อง แม้ว่ากลุ่มผู้ใหญ่อื่นๆ ปฏิเสธที่จะใช้ระบบดังกล่าว

4.2.3 การกระตุ้นการผลิตในชุมชนเพื่อชุมชน

ร้านค้าชุมชน หันมารับสินค้าในชุมชนเพื่อวางจำหน่ายมากขึ้นและให้สมาชิกเข้ามามีส่วนร่วมในการดูแลมากขึ้น เช่น การซ่อมแซม ทำความสะอาดร้านค้าเพื่อแลกกับสินค้าในร้านของกลุ่มแม่บ้านมิตรภาพพัฒนา การรับวางจำหน่ายน้ำดื่ม น้ำแข็งของสมาชิกในกลุ่มชุมชนรวมมิตรสัมพันธ์ กรุงเทพมหานคร ผลนี้ น่าจะประยุกต์ใช้ได้ ในอีกหลายพื้นที่ที่มีร้านค้า เช่น กลุ่มทอผ้าวังทอง สุพรรณบุรี กลุ่มเกษตรอินทรีย์ นครราชสีมา เป็นต้น

บ้านหนองสะพังทอง อำเภอลำทะเมนชัย จังหวัดมุกดาหาร ไม่เคยมีการผลิตอาหารเพื่อขายในหมู่บ้าน เมื่อกลุ่มเกษตรทฤษฎีใหม่ มุกดาหาร จัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชนโดยการเปิดร้านค้า(เพิง) สำหรับสมาชิกนำสินค้ามาแลกเปลี่ยน พืชผักที่เก็บหามาได้ภายในท้องถิ่นและอาหารที่ผลิตโดยแม่บ้านสมาชิกระบบแลกเปลี่ยนได้ถูกนำมาวางในตลาดและเป็นที่ยอมรับของทุกคนทั่วไปในหมู่บ้าน เพราะไม่ต้องเดินทางไปซื้อนอกหมู่บ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ผลผลิตในตลาดแลกเปลี่ยนมีความใหม่สด คุณภาพดีกว่าสินค้าในตลาดต่างหมู่บ้าน สมาชิกกลุ่มจึงเห็นโอกาสที่จะสร้างรายได้ และมีแนวคิดร่วมกันในหมู่สมาชิกว่า “ขายก่อนแลก” แนวคิดดังกล่าวแม้จะขัดแย้งกับแนวคิดพื้นฐานของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ที่ต้องการลดการพึ่งพาเงินบาท ลดรายจ่ายมากกว่าการเพิ่มรายได้ แต่ก็ทำให้สมาชิกมีแรงจูงใจกระตือรือร้นที่จะผลิตสินค้าออกมาที่ตลาดแลกเปลี่ยนของกลุ่มมากขึ้น¹⁸

4.2.4 การออมและการลงทุนในชุมชน

เป็นที่ชัดเจนว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนทำให้เกิดกิจกรรมทางเศรษฐกิจในชุมชน เกิดตลาดในชุมชน กระตุ้นให้เกิดการผลิตเพื่อแลกเปลี่ยนที่ตอบสนองความต้องการของสมาชิกในชุมชน แต่เนื่องจากระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้นส่วนใหญ่เป็นระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าโดยตรง ระบบนี้จึงกระตุ้นให้เกิดการผลิตและการบริโภคของครอบครัวสมาชิกในแต่ละรอบของการ

¹⁸ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมในเล่มที่ 3 การวิจัยภาคสนาม

แลกเปลี่ยน แต่ไม่ก่อให้เกิดการออมและการลงทุนในท้องถิ่น ผลโดยตรงต่อการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนจึงยังอยู่ในวงจำกัด¹⁹

อย่างไรก็ตาม ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่ใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนเช่น “บุญคุณชุมชน” มีโอกาสก่อผลต่อการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนได้มากกว่า โดยเฉพาะในปัจจุบัน บุญคุณชุมชนซึ่งเคยใช้กันอยู่เฉพาะในบ้านสันติสุข จะได้ขยายการใช้ไปสู่กลุ่มโรงเรียนธรรมรักษ์ธรรมชาติ บ้านโสกชุมปูน ซึ่งเป็นโรงเรียนขนาดใหญ่มีสมาชิกประมาณ 1,000 คน สมาชิกสามารถนำ “บุญ” ไปซื้อแลกเปลี่ยนจากโรงเรียนเพื่อใช้ทำปุ๋ยอินทรีย์และอื่นๆ ได้ แล้วโรงเรียนก็นำ “บุญ” ไปซื้ออาหารและพืชผักผลไม้จากสมาชิก เพื่อลดรายจ่ายค่าสวัสดิการอาหารที่โรงเรียนภาระอยู่ถึงเดือนละประมาณ 10,000 บาท²⁰ การนำ “บุญ” ใช้ไปกับโรงเรียนทำให้การใช้บุญเชื่อมโยงไปสู่การผลิตอื่นๆ และหากโรงเรียนสามารถลดรายจ่ายเงินบาทได้ ก็คาดว่าโรงเรียนจะสามารถดำเนินกิจกรรมได้คล่องตัวขึ้น มีผลกำไรกลับมาเป็นเงินปันผลสู่สมาชิกและใช้ลงทุนในกิจกรรมอื่นๆ ในชุมชนได้มากขึ้น²¹

4.2.5 ทำให้ร้านค้าชุมชนเห็นประโยชน์และแนวทางในการนำสิ่งที่ผลิตได้เองในชุมชนมาวางในร้านเพื่อแลกเปลี่ยนหรือขาย จากเดิมที่ร้านค้าชุมชนส่วนใหญ่เป็นเพียงร้านค้านำของนอกชุมชนเข้ามาวางขาย ร่วมสินค้าที่ผลิตได้ในชุมชนหรือกลุ่มมักจะเป็นผู้จำหน่ายเอง หรือคิดหาตลาดจากภายนอกเป็นหลักทำให้ไม่มีตลาดที่มั่นคงภายในพื้นที่ ขณะที่ร้านค้าชุมชนเองก็จะหาของจากนอกชุมชนมาจำหน่าย เพราะเห็นว่าเป็นที่ต้องการและไม่มีสินค้าดังกล่าวภายในชุมชน ระบบนี้ช่วยให้การหมุนเวียนของเศรษฐกิจภายในชุมชนมีเพิ่มมากขึ้น

4.2.6 การเกื้อกูลทางเศรษฐกิจระหว่างสมาชิกและลดความเหลื่อมล้ำในหมู่บ้าน

ในระยะไม่กี่เดือนที่มีการนำระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมาใช้ ยังไม่เห็นผลต่อการลดความแตกต่างทางเศรษฐกิจ แต่มีแนวโน้มของการลดช่องว่างความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกที่มีฐานะทางเศรษฐกิจแตกต่างกัน สมาชิกในระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในบางหมู่บ้านมีฐานะทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกัน บางรายเป็นเจ้าของที่ดิน บางรายไร้ที่ทำกิน ในกลุ่มพินิจโลก สมาชิกที่ไร้ที่ทำกิน ต้องการแลกเปลี่ยนพืชผักธรรมชาติที่เก็บเกี่ยวมากับข้าวสาร แต่ในระยะเริ่มต้น สมาชิกคนดังกล่าวยังไม่กล้าระบุนความต้องการของตนเอง เพราะเห็นว่า ข้าวสารมีมูลค่ามากกว่า แต่คาดว่าเมื่อสมาชิกได้มีโอกาสรู้จักคุ้นเคยกันมากขึ้น การแลกเปลี่ยนพืชผักธรรมชาติกับข้าวสารน่าจะเกิดขึ้นได้

¹⁹ แต่เกิดผลทางอ้อมเมื่อชุมชนมีทุนทางสังคมที่จะร่วมมือกันดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจอื่นๆ

²⁰ จากการสัมภาษณ์คุณสุริมา สามสี ผู้จัดการโรงเรียนธรรมรักษ์ธรรมชาติ ตำบลนาโเส อำเภอกุดชุม จังหัดยโสธร 26 ตุลาคม 2546

²¹ ชุมชนมีกิจกรรมที่หลากหลาย ได้แก่ การผลิตยาสมุนไพร ปุ๋ยอินทรีย์ ร้านจำหน่ายสินค้าชุมชน เป็นต้น

4.2.7 การพัฒนาทุนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

การเก็บของป่ามาแลกเปลี่ยนได้จะทำให้ชุมชนเห็นประโยชน์จากการมีป่าและต้องการอนุรักษ์ป่า อย่างไรก็ดีในการอนุรักษ์ป่าดังกล่าว ชุมชนจำเป็นต้องมีกลไกในการดูแลรักษาป่าเพื่อไม่ให้ป่าเป็นทรัพยากรที่เปิดที่ต่างคนต่างเข้ามาตัดถวงเก็บเกี่ยว จนถึงปัจจุบันยังไม่สามารถสังเกตผลในประเด็นนี้ได้ เนื่องจากผลกระทบทั้งบวกและทางลบไม่เกิดขึ้นอย่างเด่นชัดพอ

4.3 ความสัมพันธ์ของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนกับผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจมหภาคของไทย

การเกิด “เบี้ยกุดชุม” และข่าวสารที่ผ่านทางสื่อ ทำให้ภาครัฐเกิดคำถามและเป็นกังวลถึงผลกระทบของเงินตราชุมชนในระดับมหภาค ประเด็นนี้จึงกลายเป็นโจทย์ข้อหนึ่งของงานวิจัยในระยะเริ่มต้น

อย่างไรก็ดี ในระยะเวลา 10 เดือนของการวิจัยภาคสนามในพื้นที่ต่างๆ กว่า 40 กลุ่มทั่วประเทศจากการติดตามวิวัฒนาการของ “เบี้ยกุดชุม” ที่เปลี่ยนมาเป็น “บุญกุดชุม” และจากการติดตามผลของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้นประมาณ 17 กลุ่ม เป็นระยะเวลาประมาณ 2-6 เดือน สามารถกล่าวได้ว่า ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมีขอบเขตการใช้จำกัด และเป็นระบบเพื่อเสริมศักยภาพชุมชน สร้างความสัมพันธ์ในชุมชนมากกว่าที่จะมีผลทดแทนเงินบาท และไม่มีผลต่อเศรษฐกิจมหภาค แต่ในทางตรงข้ามเนื่องจากระบบนี้เป็นระบบที่ค่อนข้าง “สวนกระแส” และยังไม่เห็นตัวอย่างเป็นรูปธรรมที่ชัดเจนจำนวนมากพอสมควรในประเทศไทย หลักการหรือเป้าหมายที่ระบบต้องการบรรลุค่อนข้างเป็นนามธรรมสำหรับชาวบ้านทั่วไป จึงไม่ใช่นักที่สมาชิกจะทำความเข้าใจและยอมรับในทันที

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนไม่ได้เป็นระบบที่แก้ปัญหาชุมชนได้ทุกอย่าง ไม่ได้เป็นระบบที่ทดแทนเงินบาทโดยสิ้นเชิงตราบใดที่ชุมชนยังต้องการสินค้าอุปโภคบริโภคหรือบริการที่กลุ่มและเครือข่ายไม่สามารถผลิตได้ เช่น น้ำมัน บริการการศึกษาและการสาธารณสุขแผนใหม่²²

การจะศึกษาผลกระทบของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนต่อระบบเศรษฐกิจมหภาคของไทย จำเป็นต้องมีการติดตามโครงการระบบแลกเปลี่ยนชุมชนอย่างต่อเนื่องต่อไป โดยเฉพาะกรณีที่ระบบบุญกุดชุมขยายไปสู่โรงสีชมรมรักษามรดกและจัดการระบบแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนของกลุ่มเพื่อน-เสี้ยว-เกลอ น่าจะมีผลในวงกว้างกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

²² คูสรุปการสัมมนากลุ่ม 1 การประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งที่ 1 ภาคผนวก รายงานเล่มที่ 3

4.4 ข้อจำกัดของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน : กรณีประเทศไทย

ในที่นี้จะกล่าวถึงข้อจำกัดที่ระบบแลกเปลี่ยนจะตอบสนองความต้องการของสมาชิกและข้อจำกัดในการบริหารจัดการ

4.1.1 ความเข้าใจในหลักการของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

ความเข้าใจในหลักการของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน เป็นปัจจัยสำคัญที่จะช่วยให้ชุมชนเลือกระบบแลกเปลี่ยนชุมชนไปประยุกต์ใช้ และเลือกเครื่องมือในทางปฏิบัติ ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นระบบทางเลือกที่ “สวนกระแส” สมาชิกที่เข้าร่วมโครงการในระยะแรกยังไม่เห็นตัวอย่างเป็นรูปธรรมที่ชัดเจน นอกจากความเข้าใจว่าการแลกเปลี่ยนสินค้าและแรงงานเป็นระบบที่มีมาตั้งแต่ดั้งเดิมแต่ได้เลือนหายไปภายใต้ระบบเศรษฐกิจปัจจุบัน การอธิบายหลักการที่มีลักษณะเป็นนามธรรมสูง ไม่ง่ายนักที่สมาชิกจะทำความเข้าใจและเกิดความเชื่อมั่นในผลที่จะได้รับ จากการสังเกตกลุ่มต่างๆที่เข้าร่วมในโครงการ พบว่ายังมีความเข้าใจหรือแนวคิดที่หลากหลายเกี่ยวกับระบบแลกเปลี่ยนชุมชน กลุ่มที่สนใจเริ่มทดลองปฏิบัติยังไม่ค่อยมั่นใจกว่าระบบจะใช้ได้จริง เพราะสังคมได้เปลี่ยนไปสู่ระบบเงินตราแล้ว แม้ว่าในบางพื้นที่ระบบแลกเปลี่ยนดั้งเดิมจะเพิ่งถูกแทนที่ด้วยระบบเงินตราเมื่อประมาณ 10 ปีที่ผ่านมาเอง²³

พฤติกรรมของการแลกเปลี่ยนของสมาชิก เป็นเรื่องสะท้อนได้ดีว่า สมาชิกมีความเข้าใจในหลักการของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเพียงไร ความเข้าใจนี้แตกต่างระหว่างกลุ่มซึ่งมีระยะเวลาของการพัฒนาระบบและทุนสังคมต่างกันด้วย เช่น ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะเป็นการช่วยเหลือกันในหมู่สมาชิก แต่จากการวิจัยภาคสนามพบว่าแม่บ้านที่ยากจนคนหนึ่งในกลุ่มพิษณุโลกยังไม่สามารถนำพืชผักตามธรรมชาติที่ตนเก็บมาแลกกับข้าวสารที่ตนต้องการได้ เป็นเพราะข้าวสารมีมูลค่า (ตามราคาตลาด) มากกว่า²⁴ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า แม้ว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชน จะช่วยให้ความสัมพันธ์ในระหว่างสมาชิกดีขึ้นได้จริง แต่ในระยะเวลาเพียงไม่กี่เดือนของการเริ่มใช้ระบบ การใช้การแลกเปลี่ยนเพื่อเป็นเครื่องมือช่วยเหลือเพื่อนในชุมชนยังเกิดขึ้นไม่มาก แต่สำนึกของการช่วยเหลือเพื่อนในชุมชนเกิดขึ้นในกลุ่ม कुछ ซึ่งกลุ่มมีทุนทางสังคมสูงอยู่เดิมแล้ว โดยเพื่อนสมาชิกยินดีรับบุญแทนบาท เมื่อได้รับการขอร้องจากสมาชิกที่จำเป็นต้องเก็บเงินบาทไว้ใช้อย่างอื่น

สมาชิกยังมีความเคยชินกับระบบเงินตรา เรายังไม่สามารถปฏิเสธการอิงมูลค่าสินค้ากับเงินบาทได้โดยสิ้นเชิง การแลกเปลี่ยนสินค้าโดยใช้บัตรชุมชนควบคู่กับเงินบาท เช่น 5 บาท + 2 บัตรชุมชน ก็เป็นการอิงมูลค่าสินค้ากับราคาตลาด (7 บาท) โดยใช้บัตรชุมชนจ่ายให้กับส่วนที่ขาดไป 2 บาท

²³ ดู “สรุปการสัมมนากลุ่ม 1” การประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งที่ 1 ภาคผนวก รายงานเล่มที่ 3

²⁴ เยี่ยมกลุ่มบ้านเขาน้อย จังหวัดพิษณุโลก 17 ตุลาคม 2546

โดยหลักการ บัณฑิตแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นเพียงสื่อกลางในการแลกเปลี่ยน ไม่มีดอกเบี้ย จึงไม่สร้างแรงจูงใจในการเก็บสะสมเอาไว้ แต่ส่งเสริมให้สมาชิกจะนำบัณฑิตชุมชนไปใช้ แล้วพยายามผลิตสินค้าหรือบริการเพื่อให้ได้บัณฑิตชุมชนกลับคืนมา อย่างไรก็ตาม ในทางปฏิบัติ สมาชิกพยายามไม่ใช้บัณฑิตชุมชน เพราะเกรงว่าเมื่อใช้ไปแล้ว จะไม่มีบัณฑิตชุมชนเหลือคืนกลุ่ม²⁵

โดยหลักการ ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะช่วยลดการพึ่งพาเงินบาท ช่วยให้ลดรายจ่ายเงิน บาททำให้สามารถออมเงินบาทไว้ใช้ยามจำเป็น ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนไม่มีวัตถุประสงค์เพิ่ม รายได้เป็นเงินบาท แต่ในบางกลุ่ม มีการจัดตลาดแลกเปลี่ยนบนแนวทาง “ขายก่อนแลก”²⁶ แม้ขัด กับหลักการ แต่ก็ทำให้สมาชิกมีแรงจูงใจที่จะค้นหาศักยภาพของตนเองในการผลิต เพราะสามารถ เพิ่มรายได้ และหากเหลือขาย ก็ยังสามารถแลกเปลี่ยนของอย่างอื่นกลับคืนได้ ระบบดังกล่าวจึงบรรลุ วัตถุประสงค์ของการเพิ่มศักยภาพในการผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการในชุมชน แต่ยังไม่บรรลุ วัตถุประสงค์การลดการพึ่งพาเงินบาท แต่ก็ทำให้เกิดแรงจูงใจในการจัดตลาดแลกเปลี่ยนอย่าง ต่อเนื่อง ระบบแลกเปลี่ยนชุมชน จึงเป็นกิจกรรมที่คู่ขนานไปกับระบบตลาดที่ใช้เงินบาท โดยยังไม่ เกิดการทดแทนกัน

อาจกล่าวได้ว่า แม้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้น จะไม่บรรลุวัตถุประสงค์ทุกข้อของ ระบบ แต่ระบบก็มีผลดีในการเสริมสร้างทุนทางสังคม ข้อดีดังกล่าวน่าจะทำให้ระบบคงอยู่ได้ ครอบคลุมที่ต้นทุนของระบบไม่สูงจนเกินไปนักในความคิดเห็นของสมาชิก

4.4.2 ประโยชน์ของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนถูกจำกัดโดยรูปแบบที่ใช้

การแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรงมีขีดจำกัดมากกว่าถ้าหากจะนำไปใช้เพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจ ของชุมชน แต่การพัฒนาไปสู่รูปแบบอื่นก็มีต้นทุนการจัดการมากกว่า การแลกเปลี่ยนสินค้า โดยตรงมีขีดจำกัดเมื่อท้องถิ่นประสบปัญหาภัยแล้งทำให้เก็บเกี่ยวผลผลิตสำหรับการแลกเปลี่ยน ไม่ได้ในขณะนั้น หรือเมื่อต้องการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการที่การแลกเปลี่ยนไม่ได้เกิดขึ้นในเวลา เดียวกัน แต่เนื่องจากกลุ่มไม่สามารถพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนจากการแลกเปลี่ยนโดยตรงไปสู่ระบบ อื่นได้ ประโยชน์ที่ได้รับจากระบบแลกเปลี่ยนจึงมีขอบเขตจำกัด

4.4.3 ขนาดของผลกระทบทั้งต่อสมาชิกและต่อชุมชนถูกจำกัดโดยจำนวนสมาชิก

การใช้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะจำกัดเฉพาะในหมู่สมาชิกซึ่งมีจำนวนน้อย กลุ่มส่วนใหญ่ มีขนาดเล็กเพียง 10-25 คน เทียบกับในต่างประเทศที่มีขนาดประมาณ 100 คน ทั้งนี้เพราะการขยาย ผลไปสู่บุคคลอื่นๆในชุมชน จำเป็นต้องทำความเข้าใจถึงแนวคิดของระบบ ซึ่งเป็นแนวคิด “สวนกระแส” เมื่อกลุ่มมีขนาดเล็ก สินค้าและบริการจึงไม่หลากหลายและไม่สามารถตอบสนอง

²⁵ กรณีศึกษาบุญคุชชุม จังหวัดยโสธร

²⁶ กรณีศึกษา กลุ่มเกษตรทฤษฎีใหม่ จังหวัดมุกดาหาร

ความต้องการสมาชิกได้ทุกอย่าง โดยเฉพาะในระยะแรกที่สมาชิกยังไม่รู้ความต้องการของสมาชิกอื่นและยังไม่แน่ใจว่าตนจะสามารถผลิตอะไรได้เพิ่มเติม การจัดตลาดนัดชุมชน ช่วยเพิ่มความหลากหลายของสินค้าและสามารถดึงดูดความสนใจของสมาชิกได้ในระดับหนึ่ง

อย่างไรก็ดี ในกรณีที่มีการขยายผลการใช้บุญกุศลไปยังโรงสีชมรมรักษารัตนชาติ บ้านนาโศ ซึ่งบ้านนาโศมีสมาชิกประมาณ 1,000 คน หรือในกรณีการแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนของกลุ่ม “เพื่อน-เลี้ยว-เกลอ” จะลดข้อจำกัดดังกล่าวได้อย่างไรเป็นประเด็นที่จะต้องติดตามศึกษาอย่างใกล้ชิดต่อไป

4.4.4 เป็นระบบที่ลดรายจ่ายเงินสดมากกว่าสร้างรายได้

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนสามารถตอบสนองความต้องการของสมาชิกที่ให้ความสำคัญกับการเพิ่มรายได้จำกัด เพราะไม่ใช่วัตถุประสงค์หลักของระบบนี้ สมาชิกบางคนอาจไม่เข้าใจหลักการนี้ จึงไม่เห็นประโยชน์ที่จะเข้าร่วม ดังนั้นความเข้าใจว่าการลดรายจ่าย คือการเพิ่มรายได้เช่นกัน จึงควรเป็นประเด็นสำคัญที่ต้องมีการทำความเข้าใจให้ชัดเจนในบรรดาสมาชิกก่อนประเด็นอื่นๆ

4.4.5 การพัฒนาระบบต้องการความเข้าใจพื้นฐานของชุมชนและต้องการระบบจัดการที่ดี

การพัฒนาในระยะเริ่มต้นต้องการการคิดค้นระบบการจัดการและการสรุปบทเรียนของระบบการพัฒนาแบบบัตรแลกเปลี่ยนและหักบัญชีให้มีความสมดุลระหว่างการไหลเข้าไหลออกของสินค้า บัตรหรือตัวเลขในบัญชีซึ่งต้องการผู้เข้าใจการทำงานของระบบดีพอสมควร การมีความรู้ข้อมูลชุมชนและมีความสามารถในการบริหารจัดการ เพื่อให้คำแนะนำแก่สมาชิกโดยเฉพาะในระยะเริ่มต้นซึ่งจะมีความยากลำบากมาก ในกรณีที่กลุ่มแกนนำกลุ่มมีกิจกรรมหลากหลาย ไม่มีเวลาพอที่จะนำความเข้าใจกับสมาชิกมีพอทำให้การพัฒนาเป็นไปได้อย่างเชิงซ้ำ

4.4.6 กลุ่มและชุมชนอาจไม่ใช่อะไรเดียวกันหรือไม่มีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน

ถ้าหากชุมชนที่จะเริ่มนำระบบนี้ไปใช้ยังไม่มีทุนทางสังคมที่ดีพอ และไม่สามารถเริ่มต้นด้วยระบบที่ง่ายคือการแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรง เนื่องจากไม่สามารถเก็บหาของจากธรรมชาติมาแลกเปลี่ยนได้ ย่อมเป็นการยากที่จะนำระบบดังกล่าวมาใช้ นอกจากสมาชิกจะมีความเข้าใจ จึงจำเป็นในการลดรายจ่ายร่วมกัน

4.4.7 ช่องว่างทางความคิดระหว่างผู้นำกลุ่มและสมาชิก

เป็นการยากที่จะกล่าวว่า วัตถุประสงค์ของสมาชิกและวัตถุประสงค์ของกลุ่มเป็นเรื่องเดียวกันเสมอ ช่องว่างทางความคิดระหว่างผู้นำกลุ่มกับสมาชิกจึงยังเกิดขึ้นในหลายกลุ่ม เช่น ผู้นำกลุ่มคิดว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะนำไปสู่การช่วยเหลือกันระหว่างสมาชิก แต่สมาชิกที่เข้าร่วมบางคนอาจเห็นเพียงประโยชน์ที่ตนได้รับจากการแลกเปลี่ยน ผู้นำกลุ่มบางคนจึงกล่าวว่า

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนทำให้ได้เห็นตัวคนที่แท้จริงของสมาชิกแต่ละคนว่ามีความรู้สึกเพื่อส่วนตน หรือมีความเอื้อเฟื้อต่อคนอื่นมากน้อยเพียงไร²⁷

4.4.8 การไม่ถนัดในการจดบันทึก

การไม่ถนัดในการจดบันทึกเป็นอุปสรรคในการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจากการแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรงไปเป็นการใช้ระบบหักบัญชีหรือระบบอื่นๆ

4.4.9 มีทางเลือกที่สะดวกกว่าสำหรับการบริโภคในปัจจุบัน

ในกลุ่มที่มีเงินออมหรือสามารถเข้าถึงแหล่งเงินทุนได้โดยไม่เห็นความจำเป็นของการพึ่งพาตนเอง มีแนวโน้มที่จะใช้เครื่องจักรแทนการแลกเปลี่ยนแรงงานหรือหาซื้อสินค้าจากภายนอกกลุ่มที่อยู่ใกล้ โดยมีความเห็นว่ามีความสะดวกมากกว่าในการหาเงินและใช้เงินซื้อปัจจัยที่ต้องการ ซึ่งก็หมายความว่าบุคคลเหล่านี้คิดว่าตนเองไม่มีข้อจำกัดในการหาและใช้เงินบาทนั่นเอง

4.4.10 ความพร้อมและปัญหาอื่น ๆ ภายในกลุ่ม

การแนะนำระบบแลกเปลี่ยนชุมชนให้แก่กลุ่มที่เกิดขึ้นก่อนแล้ว บางกลุ่มมีความสนใจแต่ยังมีปัญหาของกลุ่มที่ต้องสะสางก่อนการยอมรับหรือเริ่มดำเนินกิจกรรมใหม่²⁸

4.4.11 ความสำเร็จของกลุ่ม

การแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้นส่วนใหญ่เป็นการแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรง และส่วนใหญ่กิจกรรมการแลกเปลี่ยนเป็นกิจกรรมหนึ่งในหลายๆ กิจกรรมของกลุ่ม ความสำเร็จของการแลกเปลี่ยนจึงขึ้นอยู่กับความสำเร็จของกิจกรรมอื่นๆ ที่เชื่อมโยงสมาชิกเข้าด้วยกันด้วย เช่นระบบแลกเปลี่ยนชุมชนถูกนำไปใช้ในร้านค้าชุมชน หากร้านค้าชุมชนมีอุปสรรคไม่ประสบความสำเร็จในการบริหาร ก็ย่อมมีผลต่อกิจกรรมการแลกเปลี่ยนชุมชนด้วย ในทางตรงข้าม ความสำเร็จของการแลกเปลี่ยนก็จะมีผลต่อความสำเร็จของกลุ่มในภาพรวมด้วย

4.4.12 ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนยังไม่เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิต

สมาชิกจึงยังรู้สึกว่า การจะเข้าร่วมระบบแลกเปลี่ยนต้องใช้เวลา ในช่วงฤดูเก็บเกี่ยวสมาชิกจะเข้าร่วมตลาดแลกเปลี่ยนชุมชนน้อยเพราะส่วนมากต้องใช้เวลาในไร่ นา นอกจากนี้ สมาชิกยังไม่มีรู้สึกคุ้นเคยกับการใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนร่วมกับเงินบาท บางครั้งลืมนำบัตรมาด้วย

²⁷ จากการแลกเปลี่ยนกับผู้นำกลุ่มศูนย์เรียนรู้พลังชุมชนห้วยบง จังหวัดชัยภูมิ 23 ตุลาคม 2546

²⁸ กรณีศึกษา กลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิตตำบลม่วงงาม อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา

ในระยะยาวระบบนี้จะเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตได้หรือไม่ การแลกเปลี่ยนที่เกิดขึ้นในชุมชนในชีวิตประจำวันโดยไม่จำเป็นต้องจัดตลาดนัดชุมชนจะเกิดขึ้นหรือไม่ขึ้นอยู่กับประโยชน์ที่สมาชิกได้รับและความคุ้นเคยกับระบบ

4.4.13 ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนมีขีดจำกัดในการสร้างความสามารถในการพึ่งพาตนเองของชุมชนที่ขาดแคลนอาหารและวัตถุดิบ เช่น ชุมชนเมือง

ชุมชนชนบทที่มีความสามารถพึ่งพาตนเองได้มากกว่าชุมชนเมือง เนื่องจากมีฐานทรัพยากรมากกว่า ทั้งที่ดิน แรงงาน และทรัพยากรธรรมชาติ และระบบแลกเปลี่ยนชุมชนสามารถกระตุ้นให้เกิดการดึงศักยภาพนั้นมาใช้ได้ แต่ในชุมชนเมืองมีเพียงแรงงาน ตลอดจนทักษะแรงงานในชุมชนเมืองก็ไม่แตกต่างกันมากนักจนถึงขั้นที่จะก่อให้เกิดกิจกรรมบริการที่หลากหลายเพื่อการแลกเปลี่ยนตอบสนองความต้องการที่หลากหลายภายในชุมชนอย่างเช่นชุมชนเมืองในต่างประเทศ ทั้งนี้เพราะโครงสร้างการผลิตตลอดจนการครอบงำของระบบทุนนิยมที่เน้นการใช้แรงงานไร้ฝีมือเป็นส่วนใหญ่ทำให้เกิดผลเช่นนั้น ในชุมชนเมืองจึงมีปัจจัยเพื่อการผลิตเพียงไม่กี่ชนิด ทางออกของชุมชนเมืองในการแก้ไขปัญหาคาขาดแคลนสินค้าในชุมชนและขาดแคลนเงินบาท คือการมีเครือข่ายและจัดให้มีระบบแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน ระหว่างเครือข่าย เพื่อให้มีสินค้าอาหารที่จำเป็น และวัตถุดิบหลังจากนั้นจึงใช้วัตถุดิบนั้นเพื่อการผลิตร่วมกับแรงงานที่ตนมีอยู่ จากนั้นจึงนำสินค้าที่ผลิตได้แลกเปลี่ยนกลับคืน โดยอาจใช้ระบบหักบัญชี เช่นเดียวกับกลุ่มผู้ผลิตกรงนกและหัวกรงจะนะ โดยวิธีนี้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนก่อให้เกิดการผลิตและการจ้างงานในลักษณะที่หลากหลายมากยิ่งขึ้น โดยไม่ต้องลงทุนเงินบาทมากนัก แต่ระบบก็ไม่ได้ช่วยในด้านการพึ่งพาตนเองของชุมชนมากนัก เพราะจะต้องมีแรงงานที่ไม่มีฝีมือส่วนมากไปพบแรงงานให้กับตลาดภายนอกเพื่อแลกกับเงินบาทอยู่ดี

4.4.14 ข้อจำกัดของนักวิจัยจากส่วนกลาง นักวิจัยจากส่วนกลางไม่สามารถลงไปอยู่ในพื้นที่ได้ต่อเนื่องยาวนาน เพื่อร่วมคิดในเรื่องระบบการจัดการและการแก้ปัญหา ส่วนหนึ่งเป็นเพราะไม่มีเวลาและมีพื้นที่กว้างขวางแต่ส่วนที่สำคัญมากกว่าเกิดจากการสะสมประสบการณ์ได้ไม่มากพอสำหรับข้อจำกัดประการหลัง หลังจากทำงานวิจัยในระยะแรกผ่านพ้นไปแล้วนักวิจัยได้ศึกษาและเข้าใจจุดอ่อนของตนเอง ประกอบกับความพยายามขยายไปสู่การใช้นักวิจัยในท้องถิ่นเพิ่มมากขึ้นจะช่วยลดข้อจำกัดดังกล่าว ซึ่งเป็นข้อจำกัดที่ค่อนข้างจะสำคัญที่สุดลงได้บ้าง

บทที่ 5

บทเรียน ข้อเสนอแนะและแนวทางในการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

5.1 บทเรียนจากการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศไทย

5.1.1 ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนสามารถเกิดขึ้นได้หลายรูปแบบขึ้นอยู่กับสภาพทางเศรษฐกิจ สังคม และวิถีชีวิตของสมาชิกในแต่ละกลุ่ม/ชุมชน การจัดการระบบแลกเปลี่ยนชุมชนไม่สามารถลอกเลียนแบบกันได้ ระบบแลกเปลี่ยนสินค้ากันโดยตรงเกิดขึ้นได้ไม่ยากนักในพื้นที่ชนบทและมีความสอดคล้องกับสภาพชุมชนมากกว่าระบบแลกเปลี่ยนแบบอื่น ประการแรกคือ สังคมชนบทไทยมีพื้นฐานของการเอื้ออาทรและให้ความสำคัญกับ “ใจ” และคำว่า “ใจแลกใจ” ได้กลายเป็นวลีสำคัญที่ชาวบ้านที่เข้าร่วมโครงการใช้กันอยู่เสมอๆ สินค้าที่แลกกันแม้จะมีความแตกต่างกันบ้างในด้านมูลค่าก็อาจไม่จำเป็นต้องเสริมด้วยการให้ “บัตรชุมชน” แต่อย่างใด ความแตกต่างของมูลค่าเล็กน้อยๆ ไม่ใช่สิ่งสำคัญและถือว่าการให้ การแลกเปลี่ยนของทุกครั้งจึงแลกได้หมดไม่มีเหลือกลับบ้าน อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี บางชุมชนในภาคเหนือ ที่มีโอกาสเข้าถึงตลาดได้ง่ายเห็นว่าการแลกของที่มีมูลค่าต่างกันทำให้ยากที่จะเกิดการแลกเปลี่ยนกันโดยตรง และการที่ต้องให้บัตรชุมชนชดเชยส่วนที่ขาดก็เป็นสิ่งยุ่งยาก ชาวบ้านจึงยังคงใช้เงินบาทและไม่เห็นความสำคัญและความเป็นไปได้ของการใช้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชน

5.1.2 ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นเรื่องใหม่หรือไม่

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนหมายถึง หมายถึงระบบที่สมาชิกในชุมชนจัดทำระบบการจัดการเพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการระหว่างสมาชิกในชุมชนด้วยตนเอง²⁹ ภายใต้ความหมายนี้ ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนโดยการแลกเปลี่ยนสินค้าและบริการมีมาแต่ดั้งเดิมแต่ไม่มีการจัดการที่เป็นระบบ³⁰ แม้แต่การแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าโดยตรงก็มีความแตกต่างของการจัดการ เช่น ไม่มีการจดบันทึกสินค้าและคู่ค้าที่มีการแลกเปลี่ยน ไม่มีการสมัครเป็นสมาชิกของระบบ ไม่มีการให้ข้อมูล (เช่นกระดานข่าว โทรศัพท์) ส่วนระบบแลกเปลี่ยนแบบใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนนั้น เป็นระบบใหม่โดยสิ้นเชิงสำหรับสังคมไทย ที่คนไทยไม่สามารถเข้าใจได้ เพราะไม่มีผลบังคับใช้ได้เหมือนธนบัตรของรัฐบาล

²⁹ อภิรักษ์ พันธเสน “จุลภา-วิสัยทัศน์ ระบบแลกเปลี่ยนชุมชน” เอกสารประกอบการสัมมนาเชิงปฏิบัติการโครงการวิจัยและพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเพื่อการพึ่งตนเอง ครั้งที่ 1 ณ หมู่บ้านสันติสุข ตำบลนาโเส อำเภอกุดชุม จัหวัดยโสธร 27-29 มกราคม 2546

³⁰ ข้อคิดเห็นชาวบ้านหลายกลุ่มในการประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งที่ 2 ที่วัดมะกรูด ตำบลม่วงงาม อำเภอสทิงพระ จังหวัดสงขลา ในวันที่ 3-4 พฤษภาคม 2546

สิ่งที่แตกต่างอย่างมากและมีนัยสำคัญยิ่งระหว่างระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่มีอยู่ดั้งเดิมและระบบใหม่ที่น่าสนใจในโครงการ คือ เป้าหมายของระบบแลกเปลี่ยนชุมชน การแลกเปลี่ยนชุมชนแต่ดั้งเดิมเกิดขึ้นเพราะแต่ละบุคคลต้องการความมั่นคงในการดำรงชีพและต้องการปัจจัยสี่และปัจจัยในการผลิตบางประการ จึงมีความจำเป็นที่จะต้องพึ่งพาอาศัยกันในหมู่สมาชิกในชุมชน ความสัมพันธ์ของสมาชิกในชุมชนเป็นปัจจัยเอื้อให้เกิดการแลกเปลี่ยน(เพราะความเป็นเครือญาติใกล้ชิดทำให้สมาชิกรู้จักไว้วางใจกัน)แต่ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในปัจจุบันมีเหตุและผลที่จำเป็นต้องย้อนกลับไปสู่อดีต เนื่องจากในปัจจุบันสมาชิกในชุมชนมีความห่างเหินกันทุกคนต้องตั้งหน้าตั้งตาหา “เงิน” เพื่อนำมาใช้จ่าย เมื่อมี “เงิน” ไม่พอจึงเกิดความไม่มั่นคง ขณะเดียวกันก็ไม่มีความสัมพันธ์ที่เคยมีอยู่ในชุมชนมารองรับ ระบบปัจจุบันจึงมีเป้าหมายสำคัญคือ เพื่อสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกในชุมชนซึ่งคาดว่าจะนำไปสู่ความร่วมมือระหว่างสมาชิกในชุมชนเพื่อการช่วยเหลือกันและอยู่รอดได้ภายใต้ระบบเศรษฐกิจปัจจุบันที่ความมั่นคงหมดไปเนื่องจากทุกอย่างถูกแทนที่ด้วยเงิน เมื่อไม่มีเงินจึงไม่มีปัญหา ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจึงเป็นเครื่องมือของการสร้างความสัมพันธ์ ให้เกิดขึ้นมาใหม่เพื่อสร้างความมั่นคงโดยเฉพาะอย่างยิ่งในยามที่ขาดแคลนเงิน

5.1.3 ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นทางเลือกที่ช่วย“เสริม”สิ่งที่ขาดแคลนมากกว่าจะเป็นระบบที่ทดแทนระบบเงินบาท ในการประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งที่ 1 มีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างกลุ่มต่างๆ ที่เกี่ยวกับบทบาทของเงินตรา และมีการทดลองให้เล่นเกมธนาคาร เพื่อให้เกิดความเข้าใจการหมุนเวียนและหน้าที่ของเงินตราในระบบเศรษฐกิจปัจจุบัน³¹ ชาวบ้านที่เข้าร่วมการประชุมเห็นว่า ระบบเงินบาทยังมีความจำเป็น เนื่องจากการเป็นสังคมเปิด มีการติดต่อกับภายนอก ทำให้ชุมชนยังคงจำเป็นต้องมีเงินบาทไว้ใช้ และยังมีสินค้าและบริการอีกหลายอย่างที่ไม่สามารถหาได้ในท้องถิ่น เช่น น้ำมันรถ หรือแม้แต่การศึกษา

5.1.4 การแลกเปลี่ยนชุมชนเป็นเครื่องมือสร้างความเข้มแข็งที่มีความแตกต่างจากกิจกรรมอื่นๆ ทำให้สมาชิกค้นหาศักยภาพในการผลิตของตนเองที่อาจจะแตกต่างจากสมาชิกคนอื่นๆ (ในขณะที่สมาชิกของกลุ่มการผลิตจะเรียนรู้การผลิตสิ่งของประเภทเดียวกัน)กลุ่มอาชีพเน้นการผลิตเพื่อขายภายนอก ทำให้ชุมชนประสบปัญหาในการแข่งขันกับตลาดภายนอก และแข่งขันกันเองระหว่างกลุ่ม³² ต้องเดินทางออกนอกพื้นที่เพื่อไปขายสินค้า แต่ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนก่อให้เกิดการผลิตเพื่อตอบสนองความต้องการภายใน

³¹ การประชุมเชิงปฏิบัติการครั้งที่ 1 ภาคผนวก รายงานเล่มที่ 3

³² รายงานกรณีศึกษากลุ่มเพื่อน-เลี้ยว-เกลอ กลุ่มเกษตรกรอินทรีย์เมืองปราสาท กลุ่มสตรี เชียงดาว

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนกระตุ้นให้ท้องถิ่นเห็นศักยภาพของตนเอง แม้ว่าหลายโครงการ
ย่อยยังไม่เกิดขึ้นจริง เช่น อำเภอโนนสูงมีปัญหาดินเค็มและน้ำเค็มไม่สามารถปลูกข้าวได้เพียงพอ
กับความต้องการ แต่สามารถเลี้ยงโคได้ดี มีการเลี้ยงโคมากที่สุดแห่งหนึ่ง และมีผู้มารับซื้อมูลโคไป
ทำปุ๋ยอินทรีย์เป็นจำนวนมาก กลุ่มเกษตรกรอินทรีย์ อำเภอโนนสูง ภายใต้ผู้นำทางความคิดคือ
พระสมุห์ สรพงษ์ ปันนิจิตโต วัดโนนตากกลาง จึงมีแนวคิดที่จะให้สมาชิกนำข้าวสาร หรือ มูลโค³³
มาแลกเปลี่ยนบัตรชุมชนที่มีชื่อและเป็นหน่วยวัดว่า “ใจ” แล้วสามารถนำ “ใจ” มาซื้อของในร้านค้า
ของกลุ่มได้ในราคาถูก โดยกลุ่มจะรวบรวมมูลโคจำหน่ายผู้ต้องการนำมูลโคไปผลิตปุ๋ยอินทรีย์อีก
ต่อหนึ่ง

จนถึงปัจจุบัน ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่เกิดขึ้น เป็นเพียงการเริ่มต้นทดลองปฏิบัติ
อุปสรรคของหลายกลุ่มยังมิโอกาสที่จะได้รับการแก้ไข ปรับปรุง เพื่อพัฒนารูปแบบของระบบการ
แลกเปลี่ยน ปัจจัยที่สำคัญที่สุดของการอยู่รอดของระบบคือ ชุมชนเห็นว่าระบบดังกล่าวเป็น
ประโยชน์ต่อชุมชนมากน้อยเพียงใด และชุมชนจะมีวิธีลดต้นทุนการจัดการระบบ หรือทำให้ระบบ
มีต้นทุนการจัดการต่ำได้อย่างไร เนื่องจากปัจจุบัน หลายกลุ่มสามารถทำให้ระบบดำเนินต่อไปได้
ด้วยการเสียดสของผู้นำหากระบบสามารถให้ผลตอบแทนแก่กรรมการที่จัดระบบแลกเปลี่ยน
ชุมชนได้บ้าง โดยสมาชิกที่ได้รับประโยชน์จ่ายเงินกองกลาง (อาจอยู่ในรูปแบบบัตรชุมชน สินค้า
หรือบริการ) ก็จะช่วยให้ระบบดำรงอยู่ได้ มิฉะนั้นถ้าหากขาดการจัดการจัดการตรงกลางที่ดี
ระบบจะต้องล้มไปในที่สุด

5.1.5 การค้นพบระบบแลกเปลี่ยนที่มีอยู่ในชุมชนในปัจจุบัน

ระบบแลกเปลี่ยนแรงงาน ยังคงมีอยู่ในบางพื้นที่ เช่น ที่อำเภอเชียงดาว จังหวัดเชียงใหม่
ระบบแลกเปลี่ยนระหว่างพ่อค้านอกชุมชนกับชาวบ้านในชุมชน มักเกิดในชุมชนที่ห่างไกลตลาด
เช่น พ่อค้าเร่ นำสินค้ามาแลกเปลี่ยนผลผลิตในชุมชน เด็กๆ เก็บขยะ(ที่สามารถนำมาแปรรูปใช้ใหม่ได้)
นำมาแลกเปลี่ยนขนมจากพ่อค้าเร่ คำถาม คือ เหตุใดพ่อค้าภายนอกจึงไม่ใช้วิธีการจ่ายเงิน คำตอบคือ
สำหรับพ่อค้า การแลกเปลี่ยนขนมจะทำกำไรให้แก่พ่อค้ามากกว่าการให้เงิน สำหรับเด็กๆ ขนมเป็น
สิ่งหายากหากรับเป็นเงิน เงินที่ได้จะเป็นเศษเงินเล็กๆ ที่เด็กๆ อาจไม่มีโอกาสนำเงินนั้นไปใช้
เพราะชุมชนอยู่ห่างไกลเกินกว่าที่จะเดินทางเข้าไปซื้อขนมเล็กน้อย ข้อดีของระบบพ่อค้าเร่คือ
ความสะดวกในการซื้อขายสินค้า และสินค้าหลากหลาย แต่ข้อเสียก็คือ สินค้าบางอย่างที่พ่อค้าเร่
นำมาไม่ใช่สินค้าจำเป็นสำหรับชุมชน เช่น ขนมขบเคี้ยวที่ผลิตจากบริษัทหรือโรงงานในเมือง
ชุมชนน่าจะสามารถผลิตขนมเพื่อเด็กๆ ได้

³³ ไม่เพียงแต่มูลโคที่คอกเลี้ยงแต่ยังรวมถึงการเกิดแรงจูงใจที่จะเก็บรวบรวมมูลโคที่มีอยู่ตามทุ่งหญ้านาข้าว ตาม
หัวไร่ปลายนาด้วย

5.1.6 บทเรียนอื่นๆ

การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมที่ให้ผู้ชมเป็นผู้คิดค้นระบบที่เหมาะสมด้วยตนเอง เป็นสิ่งที่สามารถกระทำได้ในสังคมไทย แต่ต้องใช้ระยะเวลาและต้องการนักวิจัยที่สามารถลงพื้นที่ และติดตามกิจกรรมได้อย่างต่อเนื่อง แต่ความรู้ที่ได้จากการวิจัยในระยะแรกจะช่วยลดปัญหานี้ลงไปได้ในระดับหนึ่ง

นอกจากนั้นสิ่งที่นักวิจัยพึงตระหนักก็คือ กลุ่มและชุมชนไม่ใช่สิ่งเดียวกัน ความเข้มแข็งของกลุ่มไม่จำเป็นต้องหมายถึงความเข้มแข็งของชุมชน ดังนั้น ถ้าหากมีแต่กลุ่มที่เข้มแข็งแต่ชุมชนยังอ่อนแอการขยายจำนวนสมาชิกจากกลุ่มไปสู่ชุมชนจะทำให้ยากวิธีการเช่นนี้อาจจะจำเป็นต้องเริ่มจากการแลกเปลี่ยนระหว่างกลุ่มก่อน เพื่อให้สมาชิกในชุมชนเห็นผลแล้วจึงค่อยๆ เข้าร่วมกลับกลุ่มในพื้นที่

5.2 เปรียบเทียบระบบเงินตราชุมชนในต่างประเทศกับการประยุกต์ใช้ในประเทศไทย

แนวคิดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน เป็นแนวคิดของประเทศตะวันตก³⁴ โดยใช้เป็นเครื่องมือเสริมสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน การเกิด “บุญคุณชุมชน” ก็ได้รับแนวคิดจากประเทศตะวันตก บุญคุณชุมชนเกิดได้ด้วยแนวคิดที่สอดคล้องกัน

การใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนหรือการลงบัญชีอย่างที่เป็นที่ปฏิบัติในต่างประเทศคือการบันทึกหลักฐานของการแลกเปลี่ยน หลักฐานของการติดค้างหนี้สิน และแสดงถึงภาระผูกพันที่จะต้องมีการ “ใช้คืน” แต่ในสังคมชนบทไทยที่มีความใกล้ชิดแบบเครือญาติ รู้จักไว้วางใจ และเน้นคุณค่าของ “การให้” หนี้สินเล็กๆ น้อยๆ อาจไม่ใช่สิ่งสำคัญ จึงไม่จำเป็นต้องบันทึกหลักฐานการเป็นหนี้ หรืออาจใช้เพียง “ความจำ” และยกหนี้ให้ไม่ทวงคืนในบางครั้งและที่คือข้อจำกัดของกรอบทฤษฎีเศรษฐศาสตร์สถาบันที่นำมาใช้ในการวิเคราะห์ เพราะอยู่ในบริบทสังคมตะวันตกที่เน้นการต่างตอบแทนเช่นกัน อย่างไรก็ตามในสังคมเมืองที่สมาชิกในชุมชนมีพื้นฐานที่แตกต่างหลากหลาย ไม่มีความสัมพันธ์ถึงขั้นของความไว้วางใจ เชื่อใจ สมาชิกจะต้องการหลักฐานที่แสดงภาระหนี้สินผูกพัน แต่การมีหลักฐานดังกล่าว (ในรูปแบบของบัตรหรือบัญชี) เป็นเรื่องยุ่งยาก และการติดตามหนี้สินก็มีต้นทุน ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนแบบที่ซับซ้อนจึงเกิดขึ้นได้ยากในชุมชนของไทยทั้งในชนบทและเมือง

การเริ่มต้นด้วยการแนะนำรูปแบบของกุดชุมซึ่งเป็นรูปแบบจากต่างประเทศ และการแนะนำรูปแบบอื่นๆ จากต่างประเทศ เป็นการเริ่มต้นที่ก้าวกระโดดข้ามพื้นฐานของการแลกเปลี่ยนแบบดั้งเดิมที่มีอยู่ในสังคมไทย คือ การแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรง และการแลกเปลี่ยนแรงงานบน

³⁴ ดู ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ และคณะ รายงานเล่มที่ 2 ระบบการแลกเปลี่ยนท้องถิ่นและเงินตราชุมชน: แนวคิดและประสบการณ์ในต่างประเทศ

พื้นฐานของการให้และแบ่งปัน โดยไม่มีการจัดการส่วนกลาง การลงบันทึกหรือลงบัญชี ทำให้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนที่ใช้บัตรแลกเปลี่ยนชุมชนเช่นกุดชุม ดูเหมือนเป็นแนวคิดใหม่ที่ยุ่งยาก การเริ่มต้นด้วยระบบการแลกเปลี่ยนสินค้าโดยตรงจึงมีความสอดคล้องมากกว่า ระบบแลกเปลี่ยนที่ใช้สื่อหรือบัตรชุมชนในการแลกเปลี่ยนอาจเกิดขึ้นหลังจากที่ชุมชนพบข้อจำกัดของระบบการแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าโดยตรงแล้ว พร้อมกับได้เรียนรู้ระบบบันทึกหรือลงบัญชี³⁵

ในต่างประเทศ ความไว้วางใจระหว่างสมาชิกที่ทำการแลกเปลี่ยนกันเป็นปัจจัยสำคัญของความสำเร็จ ในประเทศไทย การไว้วางใจต่อผู้นำมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่าความสามัคคีระหว่างหมู่สมาชิกที่จะดำเนินกิจกรรมร่วมกัน ความสำเร็จในกิจกรรมอื่นๆ ความสำเร็จของการแลกเปลี่ยนจึงขึ้นอยู่กับความสำเร็จของกิจกรรมอื่นๆ ที่ร้อยเชื่อมสมาชิกเข้าด้วยกันด้วยในทางตรงข้าม ความสำเร็จของการแลกเปลี่ยนก็จะมีผลต่อความสำเร็จของกลุ่มในภาพรวมด้วย

การแลกเปลี่ยนโดยสมัครใจ เกิดขึ้นเมื่อกลุ่มแลกเปลี่ยนมีสินค้า บริการ ทักษะแรงงานที่ต่างกัน ชุมชนเมืองในต่างประเทศที่ใช้เวลาเป็นหน่วยวัด เกิดจากสมาชิกมีทักษะที่แตกต่างกัน แรงงานเป็นปัจจัยที่ขาดแคลนและมีค่า แต่ในชุมชนเมืองของไทย แรงงานไม่ขาดแคลน สมาชิกแต่ละคนมีทักษะแรงงานที่คล้ายคลึงกัน ทำให้มีขีดจำกัดในการแลกเปลี่ยนภายในชุมชนโดยใช้ “ระบบเวลา” ที่ให้คุณค่ากับการทำงานที่สร้างสรรค์ ดังเช่นในต่างประเทศ

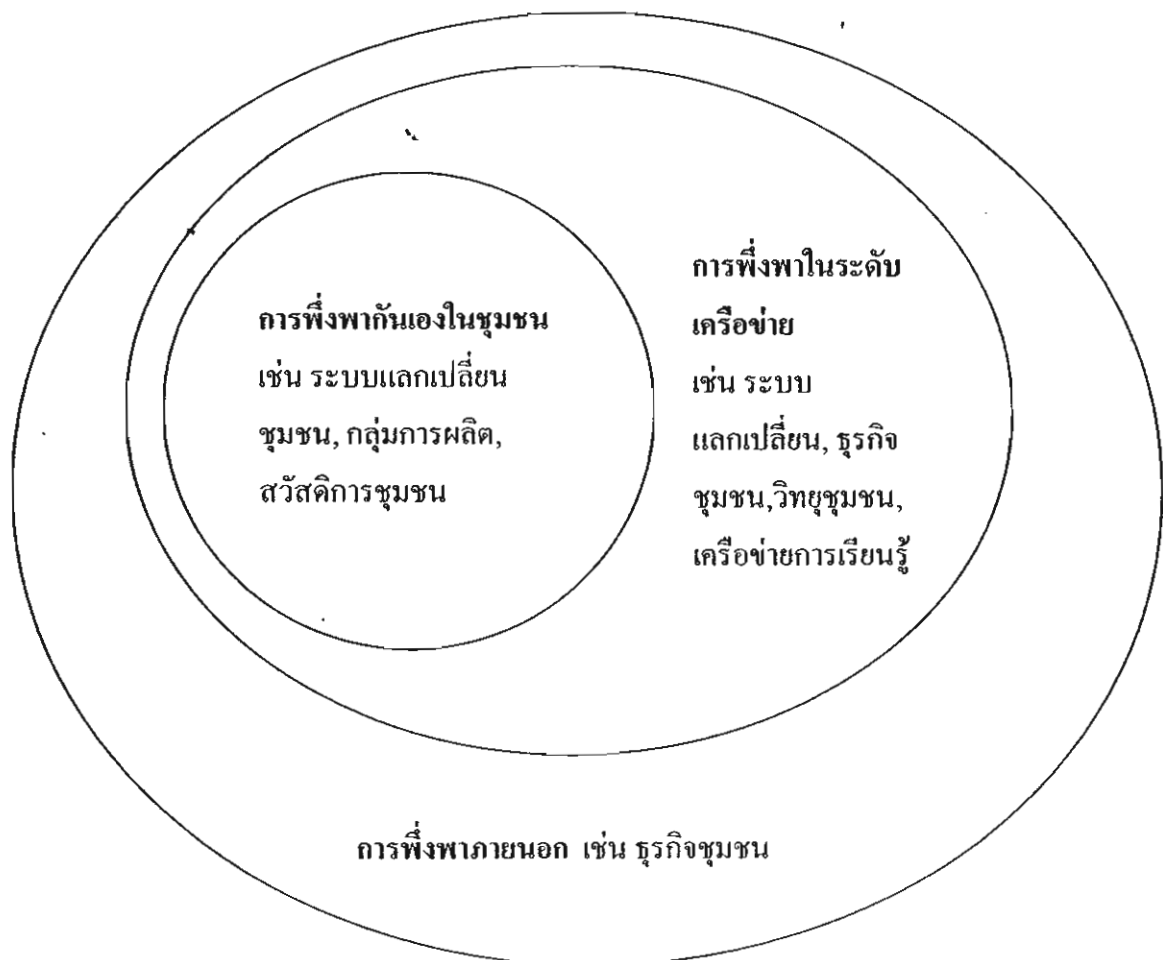
5.3 ความรู้ต่อยอดของการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชน เป็นการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนจากภายใน คือการพึ่งพาตนเอง มากกว่าจากการผลิตเพื่อขายซึ่งพึ่งพาดตลาดภายนอก ประเด็นสำคัญของการสร้างความเข้มแข็งโดยวิธีนี้ คือ การเกิดผลต่อเนื่องทั้งทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน การพึ่งพาตนเองทางเศรษฐกิจ คือการกระตุ้นให้เกิดการผลิตเพื่อคนในชุมชนก่อน กระตุ้นให้เกิดการค้นหาศักยภาพของตนเอง ซึ่งเป็นผลที่เกิดขึ้นอย่างชัดเจนในระยะเวลาเพียง 4-6 เดือนที่กลุ่มต่างๆ ได้เริ่มดำเนินกิจกรรมการแลกเปลี่ยน โดยผลเช่นนี้ ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจึงแตกต่างจากกระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนด้วยกระบวนการเรียนรู้การผลิตและการจัดการอย่างเช่นกรณีของธุรกิจชุมชน และความเข้มแข็งเชิงธุรกิจของกลุ่มอาจไม่ได้หมายถึงการพึ่งพาตนเองได้ แต่อาจหมายถึงความสามารถในการเข้าสู่ตลาด เนื่องจากตลาดมีการแข่งขันเกิดความผันผวนเปลี่ยนแปลงได้ตามวิวัฒนาการทางเศรษฐกิจและระสนิยมผู้บริโภค จึงเกิดคำถามว่า กลุ่มธุรกิจชุมชนจะสามารถปรับตัวและพึ่งพาดตลาดภายนอกได้โดยตลอดหรือไม่ในระยะยาว

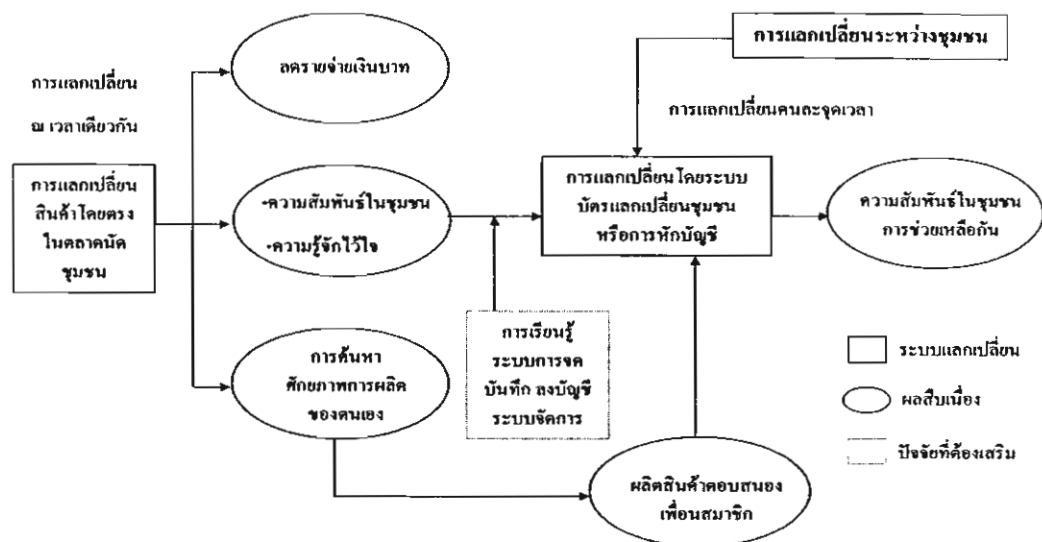
³⁵ ดูรายงานการวิจัยภาคสนาม และรายงานกรณีศึกษากลุ่มชุมชนรวมมิตรสามพัน

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ไม่ใช่การสร้างรายได้แต่เป็นการลดรายจ่าย ช่วยให้สมาชิกในชุมชนได้ช่วยเหลือกัน แต่ก็ยังมีขอบเขตจำกัด ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจึงเป็นเพียงเกราะคุ้มกันภัยขั้นต้นและช่วยให้ชุมชนพึ่งพาตนเองในระดับหนึ่ง เนื่องจากชุมชนไม่สามารถอยู่ได้โดยโดดเดี่ยวความสำเร็จในการเป็นชุมชนที่เข้มแข็ง น่าจะหมายถึงความสามารถในการวางลำดับการพึ่งพากันเองภายในและภายนอกให้เหมาะสม

ระบบแลกเปลี่ยนชุมชน โดยเฉพาะการแลกเปลี่ยนสินค้ากับสินค้าโดยตรงสามารถใช้เป็นเครื่องมือเสริมสร้างความสัมพันธ์ในกลุ่มที่ยังไม่มีทุนทางสังคมมากนักได้โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนในชนบท เนื่องจากการจัดการไม่ยาก และสมาชิกได้ประโยชน์โดยตรงจากการแลกเปลี่ยนโดยสมัครใจ การได้พบปะกันจะมีโอกาสทำให้สมาชิกได้รู้จักกัน และมีความใกล้ชิดสนิทสนมกันมากยิ่งขึ้น มีผลทำให้เกิดความร่วมมือในด้านอื่น ๆ ตามมาด้วยในภายหลัง

แผนภาพที่ 6 : แสดงการวางลำดับการพึ่งพาในชุมชน การพึ่งพาในระดับเครือข่าย และการพึ่งพาภายนอก

แผนภาพที่ 7 : แนวทางการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนในประเทศ

5.4 ข้อเสนอเชิงนโยบายต่อภาครัฐ

สิ่งที่ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนแตกต่างจากกิจกรรมกลุ่มประเภทอื่นๆ อีกประการหนึ่ง คือ บทบาทของภาครัฐกับการจัดระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ในขณะที่การทำธุรกิจชุมชนนั้น กลุ่มต้องการการเสริมสร้างความรู้จากหน่วยงานภายนอก ข้อมูลข่าวสารด้านตลาด วัสดุอุปกรณ์บางชิ้นที่มีราคาสูง เป็นต้น แต่ในการจัดการระบบแลกเปลี่ยนชุมชน ชุมชนสามารถจัดการได้เองโดย ชุมชนโดยไม่ต้องพึ่งพาภาครัฐโดยตรง เนื่องจากระบบแลกเปลี่ยนชุมชนขึ้นอยู่กับปัจจัยภายในเป็นหลัก การสนับสนุนจากภาครัฐจึงเป็นเพียงปัจจัยเสริม อย่างไรก็ตาม หากภาครัฐขาดความเข้าใจ ภาครัฐก็อาจเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาระบบแลกเปลี่ยนชุมชนได้ ดังที่เคยเกิดขึ้นมาแล้วในกรณีของเบี้ยกุดชุม

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายต่อภาครัฐ ประกอบด้วย

1. เจ้าหน้าที่ของรัฐที่เกี่ยวข้อง ทุกฝ่ายจะต้องสร้างความเข้าใจในวัตถุประสงค์ และแนวคิดของระบบแลกเปลี่ยนชุมชนให้ตรงกัน
2. รัฐจะต้องเข้าใจว่าระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะเป็นระบบที่สร้างภูมิคุ้มกันให้แก่ผู้ที่ยากจน และผู้ที่ตกอยู่ในชายขอบทั้งในเมืองและชนบท การส่งเสริมให้เกิดกลุ่มลักษณะดังกล่าวจะช่วยลดการจัดสวัสดิการจากรัฐโดยตรง ซึ่งมักจะไม่มีประสิทธิผล โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อมีการกระจาย

อำนาจทางการคลังสู่ท้องถิ่น ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนจะช่วยลดภาระการจัดสวัสดิการของหน่วยงานท้องถิ่นที่มีงบประมาณจำกัด

3. รัฐจะต้องสนับสนุนให้กลุ่มขยายตัวมากขึ้น โดยสนับสนุนค่าใช้จ่ายให้กลุ่มได้มีโอกาสเรียนรู้จากกันมากขึ้น และสนับสนุนให้กลุ่มมีศักยภาพในการจัดการมากขึ้น เช่น การให้ความรู้อบรมเกี่ยวกับอาชีพเสริมที่จะช่วยให้กลุ่มผลิตสินค้าที่ตอบสนองความต้องการขั้นพื้นฐานของชุมชนและกลุ่มเครือข่ายได้ดีขึ้น รวมถึงการให้ความรู้เกี่ยวกับการทำบัญชีและการวิเคราะห์รายรับรายจ่ายชุมชน เป็นต้น

4. รัฐจะต้องสนับสนุนให้กลุ่มมีการขยายตัวมากขึ้นด้วยการให้ข้อมูลเชิงบวกแก่ประชาชนเหมือนเช่นในกรณีของต่างประเทศ เพื่อให้ระบบแลกเปลี่ยนชุมชนสามารถพัฒนาเป็นระบบที่สร้างภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจและก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ทางเศรษฐกิจสังคมได้อย่างแท้จริง

5. อาจมีความจำเป็นที่จะต้องมีมาตรการทางกฎหมายที่จะคุ้มครองสิทธิในการพึ่งตนเองของชุมชน รวมถึงวิถุชุมชนที่จะช่วยสนับสนุนการเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับปัญหาและความต้องการของชุมชน

คณะวิจัย

ศ.ดร.อภิชัย พันธเสน

ดร.ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์

ผศ.ดร.ปัทมาวดี โพชนุกูล ชูชูგი

รศ.ดร.จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ

ดร.ทิพวัลย์ สัจจันทร์

คุณจักรชัย โฉมทองดี

คุณคุณุตสัน ศุภวัตรวรคุณ

คุณพรพิตรว กลังภูเขียว

คุณอรสา สุนันท์

คุณมังกร ชัยชนะคารา

ผู้จัดการโครงการ

คุณคลจิตต์ ยุกตะนันท์